

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ-МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

СТАТИСТИКА

ЙЎНАЛИШИ

«МОЛИЯВИЙ ДАСТУРЛАШ»

МОДУЛИ БЎЙИЧА

**Ў Қ У В – У С Л У Б И Й
М А Ж М У А**

Тошкент 2019

Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқув-методик бирлашмалари фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгашининг 2019 йил 18 октябрдаги 5-сонли баённомаси билан маъқулланган ўқув дастурига мувофиқ ишлаб чиқилган.

Тузувчилар: ТДИУ доценти, и.ф.н. Набихўжаев А.А.,
ТДИУ доценти, и.ф.н. Абдурахманов А.Д.

Такризчи: Қ.Юнусов - Тошкент Халқаро Весминстер Университети,
PhD
З.Асқаров - Тошкент Халқаро Весминстер Университети,
PhD

Ўқув -услубий мажмуа Тошкент давлат иқтисодиёт университети Кенгашининг 2019 йил 30 августдаги 1-сонли қарори билан наизга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	Ошибка! Закладка не определена.	4
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.....		9
III. МАЪРУЗА МАТНЛАРИ.....		14
IV. АМАЛИЙ МАНБУЛАТ МАТЕРИАЛЛАР, ТОПШИРИҚЛАР ВА УЛАРНИ БАЖАРИШ БЎЙИЧА ТАВСИЯЛАР		37
V. БИТИРУВ ИШЛАРИ УЧУН МАВЗУЛАР		40
VI. КЕЙСЛАР БАНКИ		41
VII. ГЛОССАРИЙ		55
VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ		63

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармонлари, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармонлари, шунингдек 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–2909-сонли Қарорида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш ҳамда амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

Дастур доирасида берилаётган мавзулар таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлигига қўйиладиган умумий малака талаблари ва ўқув режалари асосида шакллантирилган бўлиб, унинг мазмуни Ўзбекистоннинг миллий тикланишдан миллий юксалиш босқичида олий таълим вазифалари, таълим-тарбия жараёнларини ташкил этишнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари, илғор таълим технологиялари ва педагогик маҳорат, таълим жараёнида ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш, амалий хорижий тил, тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари, махсус фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг креатив компетентлигини ривожлантириш, глобал Интернет тармоғи, мультимедиа тизимларидан фойдаланиш ва масофавий ўқитишнинг замонавий шаклларини қўллаш бўйича тегишли билим, кўникма, малака ва компетенцияларни ривожлантиришга йўналтирилган.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Молиявий дастурлаш модулининг мақсад ва вазифалари:

- “Статистика (тармоқлар ва соҳалар бўйича)” йўналишида педагог кадрларнинг касбий билим, кўникма, малакаларини узлуксиз янгилаш ва ривожлантириш;
- замонавий талабларга мос ҳолда олий таълимнинг сифатини таъминлаш учун зарур бўлган педагогларнинг касбий компетентлик даражасини ошириш;
- педагог кадрлар томонидан замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва хорижий тилларни самарали ўзлаштирилишини таъминлаш;

- махсус фанлар соҳасидаги ўқитишнинг инновацион технологиялари ва илғор хорижий тажрибаларни ўзлаштириш;
- “Статистика (тармоқлар ва соҳалар бўйича)” йўналишида ўқув жараёнини фан ва ишлаб чиқариш билан самарали интеграциясини таъминлашга қаратилган фаолиятни ташкил этиш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Молиявий дастурлаш” курсини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Махсус фанлар бўйича тингловчилар қуйидаги янги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларга эга бўлишлари талаб этилади:

Тингловчи:

- молиявий дастурлашда қўлланиладиган асосий усулларини;
- номолиявий секторлар фаолияти самарадорлигини статистик баҳолашни;
- молиявий операцияларни амалга оширишни;
- ЯИМни ишлаб чиқариш, харажатлар ва даромадлар усулида статистик таҳлил этиш ва прогнозлашни;
- истеъмол нархлари индексини таҳлил этиш ва прогнозлашни;
- ЯИМ дефляторини таҳлил этиш ва прогнозлашни;
- секторлараро боғланишларни таҳлил этишни **билиши** керак.

Тингловчи:

- пул-кредит тизими статистикаси асосида ҳисобга олиш;
- пул-депозит банклари фаолиятини таҳлил этиш;
- пул-кредит муносабатларни ифодаловчи статистик кўрсаткичларни таҳлил этиш;
- бошқа секторлар билан алоқаларни статистик таҳлил этиш;
- пул бозоридаги мувозанатни аниқлаш;
- пул-кредит таҳлилининг айрим масалаларини статистик таҳлил этиш бўйича мустақил қарорлар қабул қилиш каби **кўникмаларига** эга бўлиши лозим.

Тингловчи:

- молиявий операциялар ва баланс ҳисобламалари маълумотларини тартибга келтириш;
- методология операцияларни таснифлаш ва иқтисодий секторларга ажратишда боғлиқликлар, тушунчалар, тамойиллари, молиявий ҳисоб ва ҳисоботларни зарур кетма-кетликда ташкил қилиш;
- методик қарашлар иқтисодий сиёсатнинг пировард мақсадлари билан давлат бошқарув идораларининг ихтиёрида бўлган халқаро статистика андозаларига мос келувчи воситалар орасидаги боғлиқликларини статистик таҳлил қилиш;

- молиявий сиёсатнинг самарадорлиги унинг маълум иқтисодий сиёсатни олиб бориш натижасида пировард белгиланган натижаларни баҳолаш **малакаларига эга бўлиши** зарур.

Тингловчи:

- давлатнинг капитал қўйилмалари асосида иқтисодий фаолликни рағбатлантириш инфляция ва давлат бюджети камомадини паст даражада сақлаш мақсадига зид бўлишини аниқлаш;

- статистик кўрсаткичларни тизимли равишда таҳлил қилиш ва уларни кенг жамоатчиликка тушунтириш;

- статистик таҳлиллар асосида тармоқлар ва корхоналарнинг ривожланиш дастурларини ишлаб чиқиш;

- иқтисодий фаолиятнинг турли йўналишлари орасидаги (корхона, банк, ҳукумат ва ташқи дунё секторлари) уйғунликни оқилона башорат қилиш ишларини ташкил қилиш ва таъминлаш;

- халқаро амалиётда бундай уйғунлик умумлаштирувчи макроиқтисодий кўрсаткичларни ўзаро боғланган ҳолда белгиланган мақсадларга эришиш масалалари молиявий дастурлаш усули асосида амалга ошириш **компетенциясига эга бўлиши** зарур.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Молиявий дастурлаш” курси маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Амалий машғулотларда тингловчилар ўқув модуллари доирасидаги ижодий топшириқлар, кейслар, ўқув лойиҳалари, технологик жараёнлар билан боғлиқ вазиятли масалалар асосида амалий ишларни бажарадилар.

Амалий машғулотлар замонавий таълим услублари ва инновацион технологияларга асосланган ҳолда ўтказилади. Бундан ташқари, мустақил ҳолда ўқув ва илмий адабиётлардан, электрон ресурслардан, тарқатма материаллардан фойдаланиш тавсия этилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

Модул мазмуни ўқув режадаги “Миллий ҳисоблар тизими”, “Агробизнес статистикаси”, “Макроиқтисодий сиёсат ва барқарор иқтисодий ўсиш”, “Тизимли таҳлил усуллари” ва “Иқтисодиётнинг инновацион тараққиёти” ўқув модуллари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг умуммутахассислик бўйича тайёргарлик даражасини орттиришга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар замонавий эконометрик моделларни тузиш ва қўллашдаги муаммоларни аниқлаш, уларни таҳлил этиш ва баҳолаш ҳамда оптимал қарорлар қабул қилиш ва прогнозлашга доир умуммутахассислик компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соати					
		Хаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси				Мустақил таълим
			Жами	жумладан			
				Назарий машғулот	Амалий машғулот	Кўчма машғулот	
1.	Молиявий дастурлашда қўлланиладиган асосий усуллар	6	6	2	4	-	-
2.	Молиявий операциялар, баланс ҳисобламалари ва уни ижтимоий-иқтисодий ислохотлардаги аҳамияти	6	6	-	4	2	-
Жами:		12	12	2	8	2	-

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Молиявий дастурлашда қўлланиладиган асосий усуллар (2 соат)

Молиявий фаолият тўғрисидаги статистик ахборотларнинг зарурлиги. Статистик маълумотларни тўплашни ташкил қилиш ва иқтисодий сиёсатни таҳлил қилишнинг методологик асослари.

Молиявий сиёсатнинг самарадорлиги. Молия тизимининг самарадорлиги. Номолиявий секторлар фаолияти самарадорлигини баҳолаш. Молиявий операциялар.

2-мавзу. Молиявий операциялар, баланс ҳисобламалари ва уни ижтимоий-иқтисодий ислохотлардаги аҳамияти (2 соат)

Молиявий операциялар ва баланс ҳисобламалари. ЯИМни ишлаб чиқариш, харажатлар ва даромадлар усулида таҳлил қилиш ва башоратлаш. Истеъмол нархлари индексини таҳлил қилиш ва башоратлаш. ЯИМ дефляторини таҳлил қилиш ва башоратлаш. Секторлараро боғлиқликлар таҳлили. Аҳолини иш билан бандлиги, иш ҳақи кўрсаткичларини таҳлил ва башорат қилиш, уларни иқтисодий ўсиш билан боғлаш

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Молиявий дастурлашда қўлланиладиган асосий усуллар (2 соат)

Молиявий фаолият тўғрисидаги статистик ахборотларнинг зарурлиги. Молиявий операциялар, баланс ҳисобламалари ва молиявий сиёсатнинг самарадорлиги.

2-мавзу. Молиявий операциялар, баланс ҳисобламалари ва уни ижтимоий-иқтисодий ислохотлардаги аҳамияти (4 соат)

Молиявий операциялар ва баланс ҳисобламалари. ЯИМни ишлаб чиқариш, харажатлар ва даромадлар усулида таҳлил қилиш ва башоратлаш. Истеъмол нархлари индексини таҳлил қилиш ва башоратлаш. ЯИМ дефляторини таҳлил қилиш ва башоратлаш. Секторлараро боғлиқликлар таҳлили. Аҳолини иш билан бандлиги, иш ҳақи кўрсаткичларини таҳлил ва башорат қилиш, уларни иқтисодий ўсиш билан боғлаш

КЎЧМА МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

Мазкур модул бўйича ўқув режада “Молиявий операциялар, баланс ҳисобламалари ва уни ижтимоий-иқтисодий ислохотлардаги аҳамияти” мавзусида жами 2 соат кўчма машғулот назарда тутилган.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларида фойдаланилади:

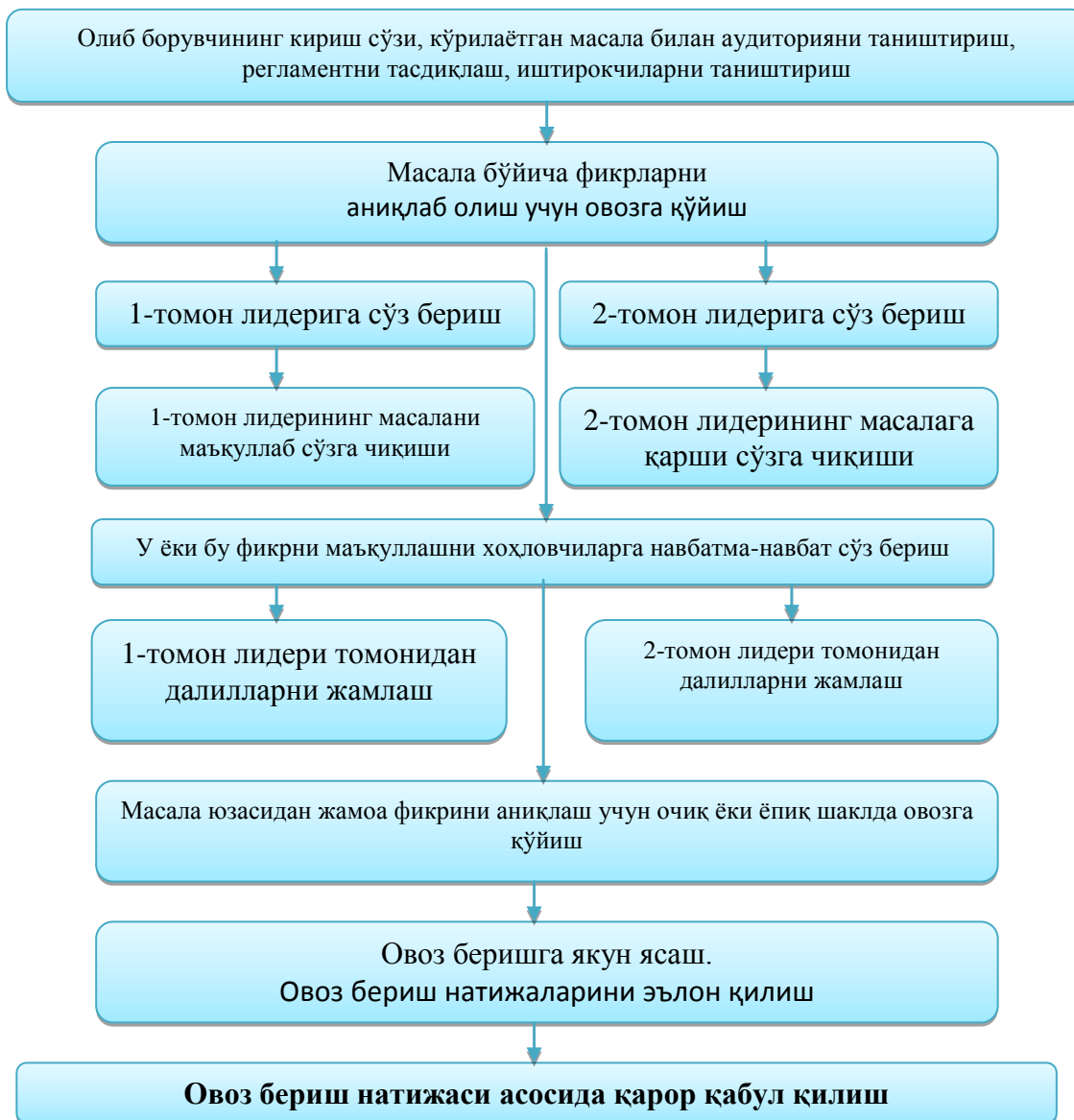
- маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш;
- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш;
- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.

Муаммони жамоали тарзда ҳал этишнинг усуллари ва воситалари Музокаралар

Музокаралар – аниқ ташкил этилган икки томон фикрларининг алмашинуви.
Музокараларни ўтказиш жараёнининг тузилиши

Баҳс

Баҳс – ўз фикрини ифода этишни хоҳловчилар орасида бирон бир мунозарали масалани муҳокама қилиш, ҳақиқатни аниқлаш ва тўғри қарорни қабул қилиш.

Анжуман-баҳсининг роли

Олиб борувчи – ўргатувчи барча ваколатларига эга – баҳс боришини бошқаради, исботлар ва рад этишларнинг далилигини, тушунча ва атамаларнинг аниқлигига эътибор қаратади, мулоқотнинг барча қоидаларга муносиб тарзда ўтишини кузатади.

Оппонент – тадқиқотчилар муҳитида қабул қилинган оппонентлик жараёнини амалга оширади. У нафақат нутқ сўзловчининг асосий нуқтаи назарини ифодалаш, балки уни тушиниши орқали унинг хатоларини топиши ва ҳал этишнинг ўз вариантини тақдим этиши зарур.

Мантиқчи – нутқ сўзловчи ва оппонент фикларидаги қарама-қаршиликларни ва мантиқий хатоларни аниқлайди, тушунчалар тавсифини аниқлайди, далиллар ва рад этишларни ва фаразни олдинга суриш ҳаққонийлигини таҳлил қилади.

Психолог – маҳсулли мулоқотни ташкил этиш учун жавоб беради, биргаликда ҳаракатларни амалга ошириб, келишувга эришади, баҳснинг можарога айланишига йўл қўймайди.

Эксперт – баҳс усулининг натижавийлигини баҳолайди, олдинга сурилган фаразлар ва таклифлар, ҳулосалар ҳаққонийлигини баҳолайди, аниқ бир иштирокчининг қўшган ҳиссаси тўғрисида фикрларни билдиради ва бошқалар.

«Ақлий ҳужум»

Ақлий ҳужум (брейнсторминг – миялар бўрони) – амалий ёки илмий муаммоларни ҳал этиш фикрларни жамоали генерация қилиш усули.

Ақлий ҳужум вақтида иштирокчилар мураккаб муаммони биргаликда ҳал этишга интилишади: уларни ҳал этиш бўйича ўз фикрларини билдиради (генерация қилади) ва бу фикрлар танқид қилинмасдан улар орасидан энг мувофиқи, самаралиси, мақбули ва шу каби фикрлар танлаб олиниб, муҳокама қилинади, ривожлантирилади ва ушбу фикрларни асослаш ва рад этиш имкониятлари баҳоланади.

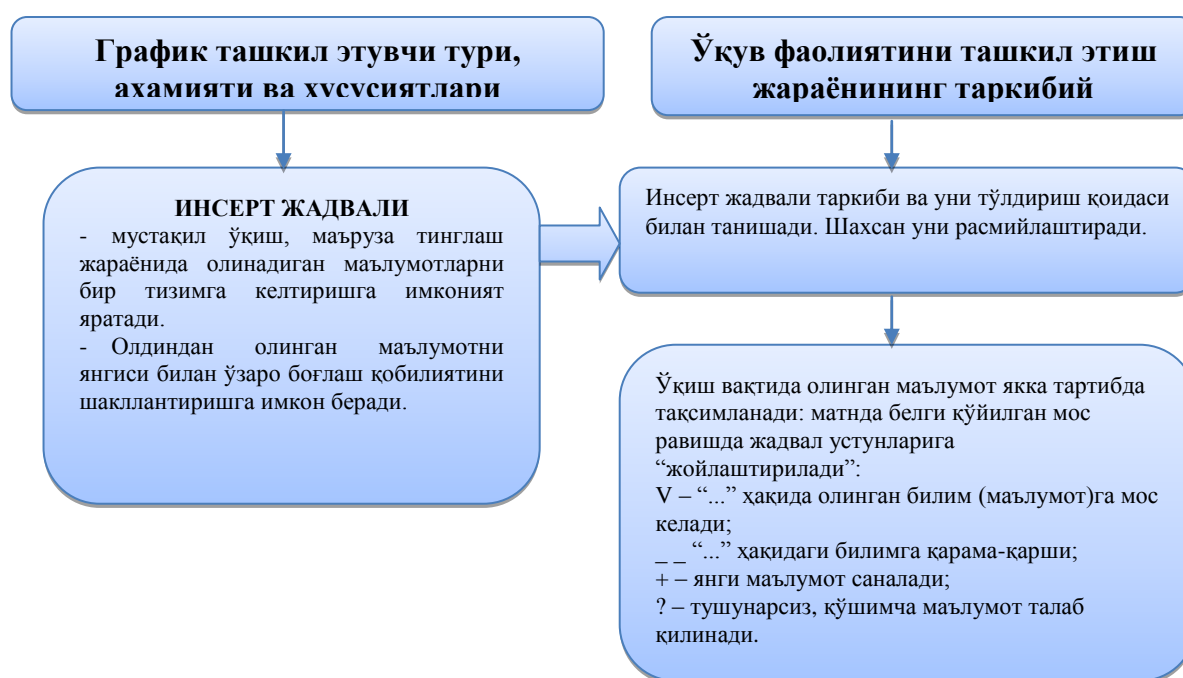
Ақлий ҳужумнинг асосий вазифаси – ўқиб-ўрганиш фаолиятини фаоллаштириш, муаммони мустақил тушуниш ва ҳал этишга мотивлаштиришни ривожлантириш, мулоқот маданияти, коммуникатив кўникмаларни шакллантириш, фикрлаш инерциясидан қутилиш ва ижодий масалани ҳал этишда фикрлашнинг оддий боришини енгиш.

- **Тўғридан-тўғри жамоали ақлий ҳужум** – иложи борича кўпроқ фикрлар йиғилишини таъминлайди. Бугун ўқув гуруҳи (20 кишидан ортиқ бўлмаган) битта муаммони ҳал этади.

- **Оммавий ақлий ҳужум** – микро гуруҳларга бўлинган ва катта аудиторияда фикрлар генерацияси самарадорлигини кескин ошириш имконини беради.

- Ҳар бир гуруҳ ичида умумий муаммонинг бир жиҳати ҳал этилади.

Кўргазмалар тақдим этиш: график ташкил этувчилар

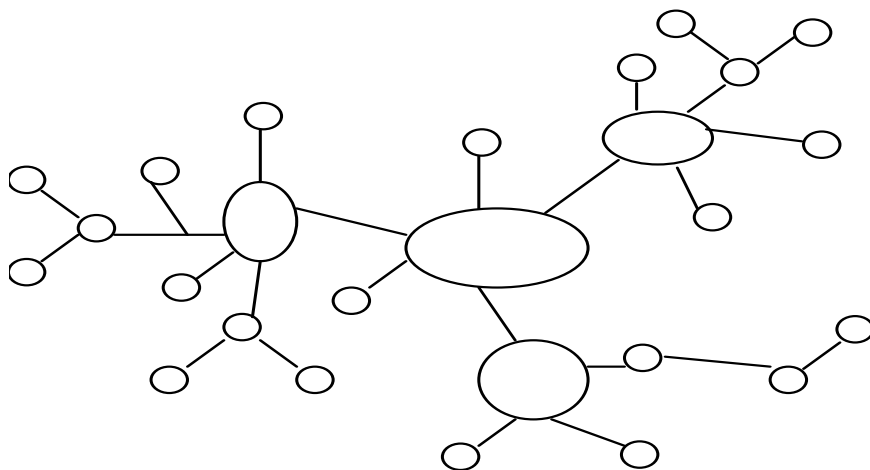

Кластер (Кластер – тутам, боғлаш)

Маълумот харитасини тузиш ва воситаси – барча фикр конституциясини фокуслаш ва аниқлаш учун қандайдир асосий омил атрофида ғояларни йиғиш. Билимнинг фаоллашишини

Кластерни тузиш қоидалари билан танишади. Аудитория доскаси ёки қатта қоғоз варағи марказида калит сўзлар 1-2

Калит сўзлар билан ассоциация бўйича ён томондан кичкина ҳажмдаги айланага “йўлдошлар” ёзилади – ушбу мавзу билан алоқадор сўз ёки сўз бирикмаси. Улар чизик билан “бош” сўзга боғланилади. Ушбу “йўлдошлар”да “кичик йўлдошлар” ҳам бўлиши мумкин. Ёзувга ажратилган вақт тугагунга ёки ғоя йўқотулмагунча давом эттирилади.

Тоифали жадвал

Тоифа – мавжуд ҳолат ва муносабатларни акс эттирадиган белги (умумий).

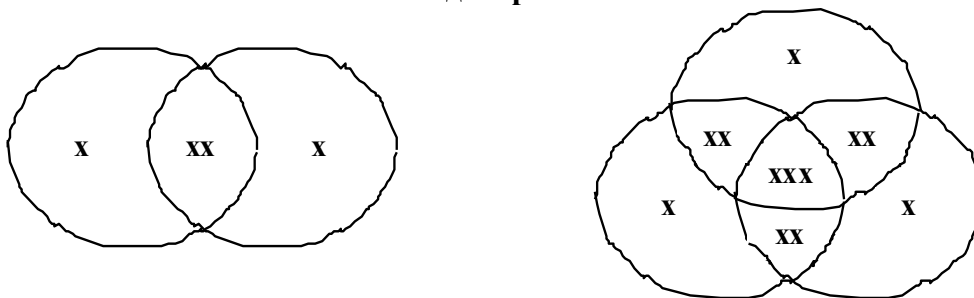
- ажратилган белгиларга кўра олинган маълумотларни бирлаштиришни таъминлайди.
- тизимли мушоҳада қилишни, маълумотларни таркиблаштириш ва тизимлаштириш кўникмасини ривожлантиради.

Тоифали шарҳни тузиш қоидалари билан танишилади. Ақлий ҳужумдан сўнг (кластерга ажратиш) мини гуруҳларда янги ўқув материали билан танишилади ва олинган маълумотлар фрагментларини бирлаштиришга имкон берадиган тоифаларни излаш ишлари олиб борилади.

Тоифалар жадвал кўринишида расмийлаштирилади. Ғоя маълумотлар жадвалида тегишли тоифалар бўйича тақсимланади. Иш жараёнида маълум бир тоифалар номлари ўзгартирилиши мумкин. Янгилари пайдо бўлиши мумкин

Ишнинг натижавий тақдими

Венн диаграммаси

SWOT-таҳлил жадвали

SWOT – таҳлил номланиши инглизча бош ҳарфлардан олинган:

Strengths – кучли томони, корхонада ички ресурслар мавжудлиги назарда тутилади;

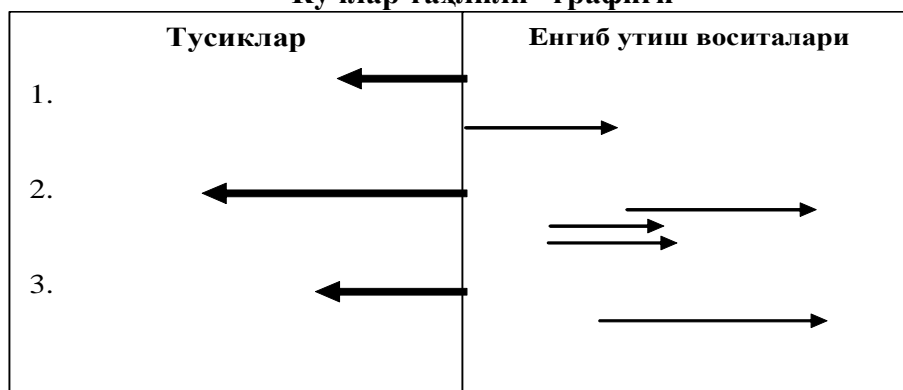
Weakness – кучсиз томони ёки ички муаммолар мавжудлиги;

Opportunities – имкониятлар; корхона ривожланиши учун мавжуд имкониятлар;

Threats – хавфлар; ташқи муҳитдаги мавжуд хавф-хатарлар

Қоидага кўра, SWOT – таҳлилининг муваффақияти ташкилотга боғлиқ бўлмай, балки келгусидаги стратегик мақсад ва лойиҳаларни ишлаб чиқишда унинг натижаси ҳисобга олинishiга боғлиқ бўлади. Уни қўллашда элементларини қуйидагича талқин қилиш мумкин:

«Кучлар таҳлили» графиги

«Кучлар таҳлили» графигини тузиш қоидаси

Координат ўқи чизилади, чапга стрелка (кучлар) билан корхона ривожланиши ёки муайян бизнес лойиҳасини амалга оширишга ҳалақит берувчи тўсиқлар жойлаштирилади. Ушбу стрелкалар катталиги жиҳатдан у ёки бу муаммога таъсири ҳамда жиддийлигига мос келиши лозим бўлади.

Сўнгра қарама-қарши томонга ушбу кучларни енгиб ўтиш воситалари стрелка кўринишида экс эттирилади. Уларнинг сони графикнинг ўнг томонидан натижа чиқара оладиган даражада бўлиши лозим.

Умуман олганда, бу келгусида аниқлаштиришни ва бўлакларга ажратишни талаб этадиган кучларни нисбий баҳолаш усули ҳисобланади.

«Кейс-стади» методи

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод

дастлаб 1921 йил Гарвард университетиде амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибиде қўлланилган. Кейсде очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ходисадан вазият сифатиде таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичиге қуйдагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерде (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи”ни амалге ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдеги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш (матнли, аудио ёки медиа шаклде); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳде ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдеги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳде ишлаш; ✓ муқобил ечим йўлларини ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳде ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалде қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

III. МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

1-мавзу. Молиявий дастурлашда қўлланиладиган асосий усуллар

Режа:

1. Молиявий дастурлашнинг иқтисодий моҳияти ва аҳамияти.
2. Молиявий фаолият тўғрисидаги статистик ахборотларнинг зарурлиги.
3. Молиявий операциялар, баланс ҳисобламалари ва молиявий сиёсатнинг самарадорлиги.

Таянч иборалар: молиявий дастурлаш, давлат, ҳукумат, молиявий сиёсати, статистик ахборотлар, молиявий операциялар, баланс, секторлар.

1.1. Молиявий дастурлашнинг иқтисодий моҳияти ва аҳамияти.

Молиявий дастурлаш модулини ўрганишдан мақсад тингловчиларни халқаро амалиётда қўлланиладиган макроиқтисодий барқарорлаштириш услубияти, макроиқтисодий сиёсатнинг турли йўналишларини ўзаро уйғунлигини таъминлаш йўллари билан таништириш ва натижада иқтисодий ўсишни таъминлайдиган ва ўзаро узвий боғланган белгиланган мақсадларга эришиш йўллари танлашга ўргатишдир.

Молиявий дастурлаш курсининг объекти бўлиб мамлакат иқтисодиёти ва унинг таркибий қисмлари бўлмиш корхона, давлат, банк ва ташқи дунё секторлари, предмети эса олиб борилаётган макроиқтисодий сиёсат ва унинг ташкил қилувчилари – пул-кредит, солиқ-бюджет, валюта сиёсатлари ва бошқа йўналишлардир.

Ҳозирги даврда Ўзбекистон Республикасида макроиқтисодий кўрсаткичларни қисқа муддатга башорат қилишда (одатда бир йилга), даставвал макроиқтисодий агрегатларга (ялпи ички маҳсулотнинг реал ўсиши, инфляция даражаси, йиғма бюджет ва тўлов баланси камомати ҳамда пул-кредит статистикасининг кўрсаткичлари) кўзланган мақсадни ифодаловчи параметрлари белгилаб олинади.

Баъзи ҳолларда мақсад қилиб олинган бир кўрсаткич даражаси белгиланган иккинчи кўрсаткич даражасига мос келмаслиги мумкин. Масалан, давлатнинг капитал қўйилмалари асосида иқтисодий фаолликни рағбатлантириш инфляция ва давлат бюджети камоматини паст даражада сақлаш мақсадига зид бўлиши мумкин. Шунинг учун оқилона башорат ишларини ташкил қилишда иқтисодий фаолиятнинг турли йўналишлари орасидаги (корхона, банк, ҳукумат ва ташқи дунё секторлари) уйғунликни таъминлаш энг асосий шарт ва мақсад ҳисобланади.

Халқаро амалиётда бундай уйғунлик умумлаштирувчи макроиқтисодий кўрсаткичларни ўзаро боғланган ҳолда белгиланган мақсадларга эришиш масалалари молиявий дастурлаш усули асосида амалга оширилади.

Барча мамлакатлар сингари Ўзбекистон Республикасида ҳам макроиқтисодий кўрсаткичларнинг қисқа муддатли башоратларини тузишда турли манфаатдор вазирликлар ва ташкилотлар ўзаро ҳамкорликда фаолият

олиб бориб, молиявий дастурлаш услубиятларидан ҳар томонлама фойдаланадилар.

Асосий мақсад – пул-кредит статистикаси (ПКС), миллий ҳисоблар тизими (МХТ), тўлов баланси (ТБ) ва давлат молияси статистикаси (ДМС) кўрсаткичлари орасидаги ўзаро боғлиқликларнинг нақадар уйғунлашганлигини кўриб чиқишдир.

Ушбу мақсадни амалга ошириш учун молиявий оқимлар матрицаси тузилиши лозим. Унинг асосида:

– миллий ва ҳалқаро миқёсда таққосламаликни таъминлайдиган ахборотлар олинади;

– макродаражада иқтисодий ахборотлар таҳлил қилиниб, зарур иқтисодий сиёсат олиб борилиши учун чора-тадбирлар белгиланади.

Молиявий фаолият тўғрисидаги маълумотлар молиявий ва иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш, амалга ошириш ва уни назорат қилиш, ҳамда макроиқтисодий таҳлил ва изланишлар учун зарурдир, чунки иқтисодий сиёсатнинг белгиланган мақсадларига эришиш учун у ёки бу иқтисодий чораларни қўллашда кўрсаткичлар орасидаги боғлиқликлар ҳисобга олиниши лозим.

Молиявий дастурлаш - белгиланган макроиқтисодий мақсадларга эришишга қаратилган чора-тадбирлар тўпламидир. Ушбу мақсадлар иқтисодиёт фаолиятининг белгиланган самарадорлик даражасини таъминлашга қаратилган бўлиши мумкин. Аммо, кўпинча молиявий дастурлашда кўзланган чора-тадбирлар ялпи талаб билан ялпи таклиф ўртасидаги номутаносибликни бартараф қилишга қаратилган бўлади. Номутаносиблик, одатда ТБнинг қониқарсиз ҳолати, юқори даражадаги инфляция ва паст ёки пасайиб бораётган ишлаб чиқариш ҳажмларида ифодаланади.

Макроиқтисодий диспропорциялар мавжуд бўлган ҳолларда ресурсларга талаб ва таклиф орасида мутаносибликни таъминлаш учун турли хилдаги чора-тадбирларни амалга ошириш талаб қилиниши мумкин. Агар ўз вақтида мақсадли йўналтирилган чоралар кўрилмаса, бошқариш бобидаги ишлар тартибсиз ва самарасиз бўлади. Масалан, мамлакатдаги халқаро захиралар миқдори кескин тарзда пасайиб кетса, хорижий кредиторлар ушбу мамлакатга кредит ажратмай қўйишлари мумкин. Натижада, импорт миқдори кескин қисқариб кетади, бу эса ўз навбатида, иқтисодий ўсиш ва аҳоли турмуш даражасига салбий таъсир ўтказади. Молиявий дастурлашнинг асосий хусусиятлари шундан иборатки, уни қўллаш натижасида ўз вақтида чора-тадбирлар кўриш учун иқтисодий сиёсатга тузатишлар киритилади ва керакли ҳажмда ташқи молиялаштириш билан таъминланади.

Молиявий дастурлашда пул-кредит, солиқ-бюджет ва валюта сиёсатлари соҳасидаги чоралар мамлакат ички талабини назорат қилиш ва ТБдаги мувозанатнинг бузилишига йўл қўймасликка қаратилади. Молиявий дастурлар, шунингдек иқтисодий сиёсатни бошқа чораларининг, айниқса ялпи таклифни оширишга қаратилган чораларнинг ҳам таъсирини ифодалайди. Бундай чоралар иқтисодий сиёсатни амалга ошириш жараёнида содир бўлиши мумкин бўлган

ишлаб чиқариш ҳажмининг пасайиш даражасини ва бандлик даражасининг пасайишини олдини олиши лозим. Пировард натижада, кўрилган чоралар ТБнинг барқарорлигини таъминлаши зарур.

ТБнинг барқарорлигини САВда ўрта муддатли даврда содир бўлган ўзгаришларга қараб аниқлаш мумкин. Дунё тажрибаси кўрсатадики, агар етарли миқдорда узоқ муддатли капиталнинг оқиб келиши ҳисобига молиялаштириш имконияти бўлса ва бунда қониқарли иқтисодий ўсиш суръатлари ва нархлар барқарорлиги мавжуд бўлиб, мамлакат эса ўз ташқи қарзларига тўла миқдорда хизмат кўрсата олса, ушбу малакатнинг САВ ҳолати барқарор ҳисобланади.

Молиявий дастур, албатта келгуси даврдаги ўзгаришларни инобатга олган ҳолда тузилиши талаб қилинади. Ўрта муддатли давр тушунчаси қатъий тарзда чегаралаб қўйилмаган. Одатда, ўрта муддатли дастурлар тахминан беш йилга мўлжалланади. Қоидага кўра, келгуси йил учун тузиладиган молиявий дастурлар кенг қамровли ишлаб чиқилади, чунки унда кенг қамровли иқтисодий чоралар ишлаб чиқилиши талаб қилинади ва шунингдек ахборот базаси ҳам анча ишончли бўлади. Узоқроқ давр учун башоратлар қамрови торроқ чора-тадбирларни назарда тутганлиги учун, одатда уларда асосий эътибор ташқи иқтисодий сиёсатнинг умумий оқибатларига қаратилади ва ўз характериға кўра қисқа ва ўрта муддатли дастурларга нисбатан аниқлик даражаси пастроқ бўлади.

1.2. Молиявий фаолият тўғрисидаги статистик ахборотларнинг зарурлиги.

Иқтисодиёт фаолиятининг самарадорлик даражасига баҳо бериш ва иқтисодий сиёсатга тузатишлар киритиш учун қарорлар қабул қилиш ишларида макроиқтисодий счетлар мажмуасидан фойдаланиш талаб қилинади. Ушбу мажмуага миллий ҳисоблар тизими, ТБ ва бюджет ҳамда пул-кредит соҳаларининг счетлари киради. Бу счетлар, шунингдек иқтисодий сиёсатни таҳлил қилиш ва муҳим макроиқтисодий нисбатларни текширишда қўлланилади. Бу счетлардаги маълумотларнинг ўзаро боғлиқлиги бирор бир секторда харажатларнинг даромадлардан ортиқ бўлиши бошқа секторда эришилган иқтисод билан қопланиши лозимлиги ва мамлакат иқтисоди бўйича хаддан ташқари ортиқча харажатларни молиялаштириш фақат ташқи манбалар ҳисобига амалга оширилиш мумкинлигини яққол кўратади.

Мамлакат раҳбарияти учун миллий ҳисоблардаги маълумотлар қизиқиш уйғотиши мақсадида бу маълумотлар бошқа секторлар билан боғланган ҳолда келтирилиш талаб қилинади. Бу боғлиқликлар миллий ҳисоблардаги кўрсаткичлар бошқа кўрсаткичлар ҳисобига қандай ўзгариши мумкинлигини кўрсатиши лозим. Бухгалтерия айниятлари билан биргаликда олинган юқоридаги боғлиқликлар иқтисодий жараёнларнинг рақамларда ифодаланган конкрет схематик “моделини” ифодалайди. Ушбу моделдан бошқарилаётган параметрларга олдиндан белгиланган мақсадларга эришиш учун қандай тузатишлар ва ўзгартиришлар киритилиши лозимлигини (масалан, эндоген

омиллар орқали аниқланадиган инфляция ва ТБ кўрсаткичларига) аниқлаш мақсадида фойдаланиш мумкин. Иқтисодий сиёсатга тузатишлар киритишнинг мантиқий натижалари кетма-кетлигини таъминлаш учун иқтисодиётнинг барча секторларидаги ўзгаришлар инобатга олиниши лозим.

Дастурлар ишлаб чиқишда катта миқдордаги омиллар ва қийинчиликларга дуч келинади. Молиявий дастурлар молиявий ўзгарувчилар орасидаги барқарор боғлиқликларга асослансада (масалан, иқтисодий ўсиш суръати, инфляция суръати ва ТБ), амалда содир бўладиган ўзгаришларни аниқлаш анча мураккаб бўлади. Бундай боғлиқликлар турли мамлакатларда турлича бўлади ва ундан ташқари вақт ўтиб бориши билан ва институционал, сиёсий ва бошқа омиллар таъсирида ўзгариб туради. Иқтисодий сиёсатда сезиларли ўзгаришлар содир бўлиб, йирик ислохотлар ўтказилса, олдинги даврлардаги тенденциялар умуман ўзгариб кетиши мумкин. Таҳлил олиб борилаётган иқтисодий сиёсатнинг натижалари қачон намоён бўлиши, кутилаётган ўзгаришларнинг ўзаро боғлиқликларга қай тарзда таъсир этишини аниқлашдаги мураккабликлар сабабли тенденцияларни аниқлаш янада қийинлашиши мумкин. Ниҳоят, экзоген параметрларнинг ўзгаришлари бобидаги башоратлар ҳам нотўғри бўлиб чиқиши мумкин.

Молиявий сиёсатнинг самарадорлиги унинг маълум иқтисодий сиёсатни олиб бориш натижасида пировард белгиланган натижаларга эришишдаги таъсири билан баҳоланади. Ушбу сиёсатнинг пировард белгиланган натижалари сифатида қуйидаги кўрсаткичларни келтириш мумкин:

- инфляция;
- иқтисодий ўсиш ва аҳолининг иш билан бандлиги;
- тўлов баланси;
- секторларнинг иқтисодий хулқи (масалан, давлат қарзи, хусусий секторга кредитлар);
- макроиқтисодий меъёрларнинг бажарилиши ва тизимнинг барқарорлиги.

Молия тўғрисидаги статистик ахборот иқтисодий ривожланишга таъсир ўтказадиган қуйидаги молиявий воситаларни қамраб олади:

- пул-кредит сиёсатининг воситалари (масалан, мажбурий заҳиралар, активларнинг ликвидлик коэффицентлари, Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси ва ҳ.к.);
- ҳукумат томонидан амалга ошириладиган молиявий чора-тадбирлар;
- норматив қоидалар;
- валюта курси;
- фоиз ставкалари.

1.3. Молиявий операциялар, баланс ҳисобламалари ва молиявий сиёсатнинг самарадорлиги.

Асос – молиявий операциялар ва баланс ҳисобламалари маълумотларини тартибга келтириш. Методология операцияларни таснифлаш ва иқтисодиётни секторларга ажратишда боғлиқликлар, тушунчалар, тамойилларни қамраб олади. Бу эса ўз навбатида молиявий ҳисоб ва ҳисоботларни зарур кетма-

кетликда ташкил қилишга имкон беради. Методик қарашлар иқтисодий сиёсатнинг пировард мақсадлари билан давлат бошқарув идораларининг ихтиёрида бўлган халқаро статистика андозаларига мос келувчи воситалар орасидаги боғлиқликларни ифодалаш зарур.

Амалдаги молия тизимининг самарадорлиги умуман иқтисодиётга ижобий таъсир кўрсатиб, иқтисодий ўсиш учун зарур шароитларни яратиши ёки иқтисодий ривожланишни секинлаштириши ва ортиқча ҳаражатларга йўл қўйиши мумкин.

Иқтисодиёт номолиявий секторлар фаолиятининг самарадорлиги уларга молия тизими томонидан кўрсатилаётган молиявий хизматларнинг миқдори ва сифатига узвий боғлиқдир. Бундай хизматлар сирасига:

- савдони ривожлантириш учун ҳисоб-китоб операцияларини бажариш;
- сальдолаш (неттинг) ва ўзаро ҳисобга олишлар (клиринг);
- депозитларни қабул қилиш ва бошқа мажбуриятларни олиш;
- кредитлар билан таъминлаш;
- ликвидликни таъминлаш;
- номолиявий секторга уларнинг ўз шартнома мажбуриятларини бажаришлари учун кафолатлар бериш.

Иқтисодиётнинг ҳар бир секторида маблағлар жамғарилиши мумкин. Жамғариш ҳамда капитал смети бўйича операциялар соф кредитлаш ҳажмини ҳосил қилади. Бунда баъзи иқтисодиёт секторлари ёки секторчалари нетто-кредитор бўлсалар, бошқалари нетто-қарз олувчилар бўладилар. Молиявий операцияларнинг олиб борилиши натижасида у ёки бу секторда ортиқча молиявий ресурслар шаклланди, ресурс эгалари молиявий ресурсларни бошқа секторлар ихтиёрига беришлари мумкин.

МХТдаги молиявий счет нетто-қарз олувчи секторларнинг ўзларига керак бўлган молиявий ресурсларни молиявий мажбуриятлар қабул қилиш ёки ўз молиявий ресурсларини қисқартириш ҳисобига шакллантиришларини ифодаласа, нетто-кредитор секторларнинг ортиқча ресурсларини молиявий активларни сотиб олиш ёки мажбуриятларини қисқартириш ҳисобига жойлаштиришини ифодалайди.

МХТдаги молиявий счетга қўшимча тарзда тузиладиган молиявий оқимлар матричасида молиявий воситалар турлари бўйича қарздор ва кредитор секторларнинг молиявий муносабатлари ифодаланади.

Молиявий операциялар ҳар қандай институционал бирлик фаолиятининг ажралмас қисми бўлиб ҳисоблансада, ҳар қандай мамлакат иқтисодиётида молиявий фаолиятнинг асосий салмоғи молиявий воситачилар, хусусан депозит банклари ҳиссасига тўғри келади.

Демак, банкларнинг молиявий операциялари ва баланслари тўғрисидаги маълумотларни ўрганиш натижасида молиявий тизимнинг ривожланишига баҳо бериш мумкин бўлади. Банклар ахборотининг яна бир бошқа устунлик томони шундан иборатки, банклардаги ахборотларни ўз вақтида етарли ҳажмда олиш имкони бўлади ва кўпгина ҳолларда бошқа секторлардаги маълумотларга нисбатан ишончлилиқ даражаси анча юқори бўлади.

Назорат саволлар:

1. Молиявий дастурлашнинг иқтисодий моҳияти ва аҳамиятини тушунтириб беринг?
2. Молиявий фаолият тўғрисидаги статистик ахборотлар манбаини айтинг?
3. Молиявий операциялар, баланс ҳисобламалари ва молиявий сиёсатнинг самарадорлигини айтинг?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Танкидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак: [Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси] // Ишонч. – 2017. – 17 январь.
1. Carlos Oliveira. “Options and Derivatives Programming in C++: Algorithms and Programming Techniques for the Financial Industry”. 2016. 260 pages
2. Carlos Oliveira. “Practical C++ Financial Programming”. 2015. 396 pages.
3. Nabixo'jaev A.A., Nasritdinova Sh.S., Sayfullaev S.N., Umarova M.A. Moliyaviy dasturlash. O'quv qo'llanma. – T.: “Иқтисодиёт”, 2010. 212 b.
4. N.M. Soatov, X. Nabiev, D.X. Nabiev, G.N. Tillaxo'jaeva. Statistika. Darslik. – T.: TDIU, 2011. – 548 bet.
5. X. Nabiyev, A.H. Ayubjonov, S.N. Sayfullaev. Iqtisodiy statistika. Darslik. – T.: TDIU, 2014. – 324 bet.

Интернет сайтлари.

1. www.economy.gov.ru
2. www.uza.uz
3. www.uzland.uz
4. www.stability.uz
5. www.wikipedia.org/
6. Corresponding author: maryann.feldman@unc.edu, University of North Carolina, Chapel Hill, NC 27514;
7. University of North Carolina, Chapel Hill (thadji01@email.unc.edu); London School of Economics (t.e.kemeny@lse.ac.uk);
8. University of North Carolina, Chapel Hill (llanahan@email.unc.edu)
9. www.wikipedia.org/

2-мавзу. Молиявий операциялар, баланс ҳисобламалари ва уни ижтимоий-иқтисодий ислохотлардаги аҳамияти

Режа:

1. Давлат сектори тушунчаси. Давлат операцияларини ўлчаш. Давлат молияси статистикаси тизими.
2. Бюджет таҳлили. Бюджет дисбалансини ҳисоблаш.
3. Камомадни молиялаштириш. Солиқ-бюджет сиёсатининг барқарорлиги.
4. Давлат харажатлари ва соф кредитлашни ҳамда молиялаштириш манбааларини прогнозлаш.

Таянч иборалар: давлат сектори, давлат операциялари, давлат молияси, даромадлар, харажатлар, баланс, бюджет, солиқ.

2.1. Давлат сектори тушунчаси. Давлат операцияларини ўлчаш. Давлат молияси статистикаси тизими.

Солиқ соҳаси, давлат харажатлари ва қарз олиш сиёсати ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар хулқи, мамлакат даромадлари ва бойликларини тақсимлашга таъсир кўрсатади. Кўпинча макроиқтисодиётнинг ички ва ташқи секторларидаги жиддий дисбаланс, турли чораларни қўллашга қарамасдан, бартараф қилинмаган бюджет камомади сабабли келиб чиқади.

Мамлакатнинг солиқ-бюджет соҳасидаги умумий ҳолатига баҳо бериш, уни барқарорлаштириш ва тизимий ислохотлар билан биргаликда қараб чиқиш учун бюджет операцияларини ҳисобга олиш ва таҳлил қилишнинг асосий тамойиллари тўғрисида тушунча бўлиши талаб қилинади.

Қуйида дастлаб, ХВЖ томонидан ишлаб чиқилган ”Давлат молияси статистикаси бўйича кўрсатмалар”да (ДМС) келтирилган асосий тушунчалар келтирилади. ДМС давлат бошқарув идораларининг бюджет операциялари билан боғлиқ бўлган маълумотларни халқаро андозаларга кўра ҳисобга олиш тамойиллари асосида ишлаб чиқилган. Ушбу тамойиллар даромадлар, харажатлар, капитални жамғариш ва молиялаштириш билан боғлиқ бўлган давлат операцияларини таҳлил қилишда кўмак бериш учун ишлаб чиқилган.

Сўнгра давлат бошқарув секторига тушунча, давлат идоралари операциялари ҳажмини миқдоран ўлчаш, таснифлаш ва давлат идоралари операцияларини ифодалашда ишлатиладиган бошқа тушунчалар келтирилади. Шунингдек, даромадлар ва харажатлар категорияларининг асосий таснифи келтирилиб, одатдаги умумий баланс тушунчаси муҳокама қилинади.

Мавзунинг иккинчи қисмида бюджет соҳасини таҳлил қилиш билан боғлиқ бўлган аналитик характердаги умумий масалалар кўриб чиқилади. Бунда давлат жамғармаси ва инвестициялари, бюджет дисбалансини ўлчашнинг альтернатив усуллари, давлат бюджети камомадини молиялаштиришнинг альтернатив усуллари ва уларнинг макроиқтисодий оқибатлари, солиқ-бюджет сиёсатининг барқарорлиги каби масалаларга алоҳида эътибор қаратилган. Шунингдек, давлат даромадлари ва харажатлари ўзгаришини баҳолаш усуллари чуқур таҳлил қилинган.

ДМС кўрсатмасида давлат бошқарув идораларининг бир нечта даражалари аниқланган: марказий ҳукумат, штат ва минтақа даражасидаги идоралар, маҳаллий идоралар ва миллийдан юқори бўлган идоралар.

Кўпчилик мамлакат давлат бошқарув идоралари секторидаги бюджет операциялари камида давлат бюджетини шакллантирадиган марказий ҳукуматни назарда тутди. Бироқ, кўп мамлакатларда бюджет операциялари билан маҳаллий ва минтақавий идоралар ҳам шуғулланади. Давлат бошқарув сектори атамаси давлат бошқарувининг барча даражаларини қамраб олади. Давлат бошқарув сектори ва пул-кредит сектори орасидаги функцияларни ажратиш мақсадида ДМСга кўра иккала сектордан давлат банк ва пул-кредит операциялари чиқариб ташланган. Масалан, пул-кредит бошқарув идораларининг барча функциялари, бундай операцияларни қайси ташкилот бажаришидан қатъий назар, давлат бошқарув секторига эмас, пул-кредит соҳасига киритилади. Пул-кредит ва солиқ-бюджет сиёсатларини ажратиш, ҳамда пул-кредит ва молия статистикаларини давлат молияси статистикасидан ажратиш учун бу соҳалардаги операциялар бир биридан алоҳида таҳлил қилиниши лозим.

Давлат сектори – кенг маънода давлат бошқарув сектори бўлиб, унга давлат бошқарув сектори ва давлат темир ва ҳаво йўллари ёки давлат коммунал корхоналари каби давлат номолиявий корхоналар киритилади. Марказий ҳукуматнинг баъзи даромад ва харажатлари одатда марказий ҳукуматнинг маҳаллий идоралар ва давлат корхоналарига трансфертлари ва ўз навбатида давлат корхоналарининг марказий ҳукуматга трансфертларини ифодалайди. Турли даражадаги давлат идораларининг ялпи операцияларини ҳисоб-китобларида ”такрорий ҳисоб”га йўл қўймаслик учун бундай трансфертлар соф ҳолда кўрсатилиши керак. Бу вазифа, яъни турли даражадаги давлат идораларининг счетларини сальдолаш ва бирлаштириш жараёни консолидация (йиғиш) деб юритилади.

Давлат бошқаруви идораларининг ҳар бир даражасида бюджет, бюджетдан ташқари ва ижтимоий суғурта маблағлари билан операциялар бажарилади.

Бюджет операциялари таърифига кўра бюджет орқали амалга оширилади.

Бюджетдан ташқари операциялар бюджетдан ташқарида амалга оширилиб, мажбурий йиғимлар ҳисобига маблағлар тўплашга ва нобозор товар ва хизматларни тақдим қилишга мўлжалланган бўлади. Масалан, бюджетдан ташқари йўл фонди учун кўпинча ёқилғи ҳисобидан солиқлар йиғилади ва кейин улар йўл хўжалигини сақлашга сарфланади.

Ижтимоий суғурта дастурлари бюджетдан ташқари операцияларнинг алоҳида категорияси сифатида қаралади. Бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда бундай дастурларга нафақа (пенсия) фонди, бандлик фонди ва ижтимоий суғурта фондлари киритилади. Бу фондларда тўпланган маблағлар ҳисобидан меҳнатга яроқсизлик ва ижтимоий нафақалари тўланади.

Давлат бошқарув идоралари сектори қандай аниқланиши ва таърифланишидан қатъий назар, кўпчилик мамлакатларда бюджетнинг

ҳақиқатда бажарилиши кўпинча давлат операцияларининг ҳисобида жиддий камчиликларга олиб келади.

Энг асосий иккита камчилик - бюджетдан ташқари счетларни ифодалаш ва счетларда миллий валюта эквивалентидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлади. Бир қанча мамлакатларда, айниқса бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда, ҳукуматлар бюджетдан ташқари операцияларда бюджетга киритилиши лозим бўлган операцияларни кўрсатишади. Бюджетдан ташқари фондларнинг ҳаддан ташқари қўлланилиши (айниқса, улар бюджет операциялари билан консолидациялашмаган бўлса) бюджет соҳасидаги аҳволни бузиб кўрсатади ва даромадлардан фақат белгиланган мақсадлардагина фойдаланилиши сабабли бюджет маблағларини бошқаришда қийинчиликлар туғдиради ва энг асосийси – ушбу счетларга тушадиган маблағлар ҳаражати устидан назоратнинг йўқотилишига олиб келади. Ривожланган мамлакатлар тажрибасида бюджетдан ташқари счетлардан фойдаланиш фақат икки ҳолатда, яъни траст фондлари (унда нодавлат тизимларининг маблағлари жойлаштирилган бўлса) ва бўнак ёки оралиқ счетлари (келгуси тўловлар учун маблағлар жойлаштирилган бўлса) сифатида фойдалангандагина асосланган бўлади. Ушбу муаммони ҳал қилиш учун кўпчилик мамлакатларда бюджетдан ташқари счетларни яратиш ўрнига бюджет доирасида алоҳида счетлар тузишади. Бу эса ўз навбатида ҳукумат томонидан бундай счетлар бўйича зарур назорат ва ҳисоботларни ташкил қилиш ва текширишларни олиб боришга имкон беради.

Бозор иқтисодиётига ўтаётган кўпчилик мамлакатларда миллий валютадаги эквивалент счетлари бюджет ҳолатини бузиб кўрсатилишига олиб келади. Ушбу счетлардаги маблағлар хорижий кредитлар ва грантлар ҳисобига шаклланади. Кўп ҳолатларда ушбу маблағлар бюджет камамадини молиялаштириш ва корхона ва ташкилотларни кредитлаш (давлат бюджети орқали) мақсадларида ишлатилади. Бундай кредитлар кўпинча бюджетда ҳисобга олинмайди ва натижада у парламент нигоҳидан четда қолади ва бюджетнинг умумий ҳолатини бузиб кўрсатади, ҳамда фоиз ставкаларини субсидияланишига олиб келади. Бузиб кўрсатилиш бу маблағлар "соф кредитлаш" деб номланадиган бюджетда чизикдан юқорида моддасида умуман ҳисобга олинмайди ва натижада бюджет камомади камайтириб кўрсатилади. Ундан ташқари бу "эквивалент" счетлар бўйича олинган ва тўланган фоизлар даромадлар ва ҳаражатлар сифатда кўрсатилмайди. "Эквивалент" счетларни бюджетда тўлиқлигича кўрсатибгина қолмасдан, улардан норентабел корхоналарни имтиёзли кредитлаш манбасига айланиб қолишига йўл қўймаслик керак.

Давлат корхоналари давлат секторидан ташқарида деб қаралади. Давлат тасарруфидаги ишлаб чиқариш бўлинмалари ва улар томонидан назорат қилинадиган акционерлик саноат ёки иқтисодиётнинг бошқа секторларига йирик масштабларда товар ва хизматлар етказиб берадиган тижорат бўлинмалари таснифда номолиявий корхоналар секторининг давлатга тегишли қисмига киритилади. Масалан, давлат темир ва ҳаво йўллари, почта хизмати ва

миллийлаштирилган ёки ҳукумат ташкил қилган тармоқлар МХТ қоидаларига кўра давлат тасарруфида бўлгани билан номолиявий корпорациялар секторига мансуб бўлади. Давлат ёки давлат томонидан назорат қилинадиган, жорий, муддатли ва жамғарма депозитларини қабул қиладиган, шунингдек бозорда мажбуриятлар қабул қиладиган ва молиявий активларни сотиб оладиган молиявий муассасалар таснифлашда молиявий ташкилотлар секторига киритилади. Марказий банк анъанага кўра давлат бошқарув секторига эмас, балки молия секторига киритилади.

Давлат операцияларини ўлчаиш. ДМСнинг меъёрларига биноан давлат молия статистикаси доирасида операциялар МХТ, пул-кредит соҳаси ва тўлов балансидагидек ўтказиш (начисление) усулида эмас, балки касса ёки тўлов усулида ҳисобга олинади. Олинган маблағлар ва қилинган тўловлар молиявий ҳисоб-китоб қилинган вақтда касса усулида амалга оширилади. Ўтказиш усулида эса операциялар мажбуриятлар ёки талаб ёки тўлов муддати етиб келган вақтда ҳисобга олинади.

Давлат операцияларини касса асосида ҳисобланиши уларни пул-кредит счетлари билан таққослаш имконини беради ва унинг натижасида давлат операцияларининг агрегат пул-кредит кўрсаткичларига таъсир даражасининг аниқланишини осонлаштиради. Касса асосида (давлат молия статистикаси) ва ўтказиш усулидаги (пул-кредит счетлари) ҳисоб-китоблар орасидаги фарқ муддати ўтиб кетган тўловлар бўйича қарздорликнинг мавжудлиги натижасида пайдо бўлади ва улар операцияларни иқтисодий таҳлил қилишда муҳим восита ҳисобланади. Муддати ўтиб кетган қарздорлик давлат бошқарув идораларининг ўз мажбуриятларини вақтида тўлашга қурби етмаслигидан далолат беради ва бу ҳолат кўпинча касса ва ўтказиш усулларида ҳисобланган бюджет балансида катта фарқларга олиб келади. Ўтказиш усулида ҳисобланган бюджет баланси ҳукумат томонидан маблағлардан соф фойдаланилишини ифодалаб, давлатнинг мажбуриятларини тўлақонли ифодаласа (ҳам ички, ҳам ташқи мажбуриятларини), касса асосида ҳисобланган бюджет баланси фақат ҳақиқатда амалга оширилган тўловларнигина ифодалайди. Агар ҳукуматнинг касса асосида ҳисобланган бюджет камомати ўтказиш усулида ҳисобланган бюджет камоматидан паст бўлса, бу ҳолат фоизларни ва бошқа мажбуриятларни тўлаш бўйича қарздорлик мавжудлигидан далолат беради.

Давлат молия статистикаси тизими. Бу тизим давлат идораларини миллий иқтисодиётнинг бошқа секторлари ва ташқи дунё билан олиб борган операцияларини тўлақонли ҳисобга олиш ва биринчи навбатда, даромадлар тушуми, тўлов ҳаражатлари ва тўланмаган қарздорликни аниқлашга мўлжалланган.

Қуйида ушбу тизимнинг асосий тамойилларини кўриб чиқамиз:

– *даромадлар, тушумлар, тўловлар ва ҳаражатлар.* Умумдавлат бюджетининг ҳолати ва унинг макроиқтисодиётга таъсирини баҳолаш учун даромадлар ва ҳаражатлар тушунчаларини аниқ чегаралаш лозим. Барча даромадлар тушумлар бўлганлиги билан барча тушумлар даромад бўлиб ҳисобланмаслиги мумкин. Даромад бўлиб фақат мажбуриятларни тўлаш билан

боғлиқ бўлган тушумларгина ҳисобланиши мумкин. Ҳукуматга кредит сифатида тушган маблағлар даромад бўлиб ҳисобланмайди, чунки кредитлар вақти келиб қайтарилиши лозим бўлади. Худди шунга ўхшаш, ҳамма тўловлар ҳам ҳаражатлар бўлиб ҳисобланмайди. Масалан, кредитларни қайтариш кредитларни олиш вақтидаги мажбуриятлардан келиб чиққани учун маблағлар ҳаражати бўлиб ҳисобланмайди. Фоизлар бўйича тўловлар эса ҳаражатлар таркибига киритилади;

– *ялпи ва соф сумма*. Даромад олиш ва маблағларни ҳаражат қилишдаги давлат операцияларини статистик маълумотларда тўла ифодалаш учун даромадлар ва ҳаражатлар ялпи сумма кўринишида ифодаланади. Масалан, мактабда ўқитиш учун тўловлар маориф ҳаражатларининг баланслашган проводкасида кўрсатилмайди, солиқларни йиғиш билан боғлиқ бўлган ҳаражатлар эса солиқ тушумларидан ”манфий даромадлар” сифатида чегирилмайди. Кредитлаш ва қарз олиш – бу қоидадан чиқадиган алоҳида иккита ҳолат ҳисобланади. Бу ҳолатда ягона аҳамиятли миқдор бўлиб, пул маблағларининг давлат бошқарув идораларига ва қарама-қарши йўналишда тезлик билан ҳаракатланиши ҳисобланади;

– *иккиёқлама ва бирёқлама операциялар*. Иккиёқлама операциялар натижасида товар ва хизматларни олиш (бериш) эвазига пул ресурслари тўланади (олинади). Масалан, товар ва хизматларни сотиш (сотиб олиш) операциялари. Бирёқлама операцияларда тўлаш ёки олиш уларнинг эвазига бирорта нарсани олиш ёки бериш билан боғлиқ бўлмайди. Масалан, трансфертлар ва грантлар олиш (бериш);

– *солиқ ва солиқ бўлмаган тушумлар*. Даромадлар, грантлардан ташқари, барча қайтарилмайдиган тушумларни камраб олади. Даромадлар жорий маблағлар ва капитал (фақат капитал активларни сотишдан олинган даромадлар) ҳисобига шаклланади. Солиқлар – давлат идоралари ихтиёрига бирёқлама мажбурий тушумлар бўлиб, улардан жамият эҳтиёжлари учун фойдаланилади. Солиқ тушумларига (уларнинг соф суммаси ортиқча тўланган солиқлар қайтарилишини назарда тутаяди) ижтимоий суғурта фондига ажратмалар ва фискал монополиялар томонидан давлат бюджетига ўтказилган даромадлар киради. Солиқ бўлмаган тушумларга мулкка эгалик қилишдан даромадлар, тўловлар ва йиғимлар, жарима ва бюджетга ўтказилган давлат корхоналари фойдалари киради;

– *қайтарилмайдиган тушумлар*. Уларга бошқа давлатлар ҳукуматлари ёки халқаро ташкилотлардан олинган бирёқлама тушумлар киради. ДМС қўлланмасида қайтарилмайдиган тушумлар молиялаштириш эмас, балки даромад операциялари гуруҳига киритилгани билан, уларнинг суммаси ва келиб тушиш вақти давлат идоралари томонидан бошқа тушумларга ўхшаб назорат қилиб бўлмасиги сабабли, даромадлардан алоҳида ажратиб кўрсатилади. Акс ҳолда уларни бюджет тушумлари ва ҳаражатларининг башоратларига киритилиши бюджетни режалаштириш жараёнида ноаниқликларга олиб келади ва натижада кейинчалик бюджетни яна аниқлаштириш талаб қилиниши мумкин. ДМСда қайтарилмайдиган тушумлар

чизик тепасига жойлаштирилгани билан, бюджет счетларини аналитик ифодалашда уларни молиялаштиришнинг моддаларидан бири сифатида қаралиши мақсадга мувофиқ;

– *давлат идораларини соф кредитлаш.* У (кредитлаш минус тўлаш) давлат ликвидлигини бошқариш мақсадларидагина эмас, балки давлат сиёсати белгилаган вазифаларини бажариш учун давлат идораларини кредитлаш операцияларини қамраб олади. Масалан, фермерлар, талабалар ва кичик бизнес эгаларига субсидиялар ушу турдаги кредитлаш таркибига киради. ДМС таснифига кўра улар молиялаштиришга эмас, балки харажатлар таркибига киритилган. Давлат бошқарув идораларининг бошқа мамлакатлар ҳукуматларининг ижтимоий эҳтиёжлари учун ажратган кредитлари соф кредитлаш таркибига киритилади ва шунинг учун давлат бюджети камомадига таъсир қилади. Бироқ, қарз олган мамлакат учун бу кредитлар чизикдан юқорида ҳисобга олинмаган ташқи кредитлаш ҳисобланади. Бундай тарздаги ёндошув давлатнинг кредитлаш ёки қарз олиш мақсадларидаги асослашлар орасидаги асимметрияни ифодалайди. Давлат идоралари депозит счетларида жойлаштирган валюта миқдоридаги тебранишлар нақд пул қолдиқлари сингари соф кредитлаш эмас, балки молиялаштириш сифатида кўрсатилади;

– *банк капиталининг тўлдирилиши.* Бир қанча мамлакатларда давлатга тўла ёки қисман тегишли банклар катта зарарлар кўриб, капитал етишмовчилигидан азият чекмоқдалар. Бу мамлакатларнинг ҳукуматлари банкларга капитал киритиши ёки қарз мажбуриятларини ўз зиммаларига юклашлари мумкин. Юқорида кўрсатилганидек, ДМС касса асосида тузилгани сабабли давлат томонидан нақдсиз қарз мажбуриятларининг ўз зиммасига юклаши қарзни олиш вақтида харажат сифатида ҳисобга олинмайди. Лекин кейинчалик тўланган фоизлар харажатлар таркибига киритилади, нақд кўринишда чўзилган муддатларда қарзларни узиш манфий молиялаштиришга киритилади. Бошқача айтганда, ДМС методологиясига кўра давлат бюджети камомадини ҳисоблашда фақат олинган қарзлар бўйича тўланган фоизларгина ҳисобга олинади;

– *хусусийлаштиришдан тушумлар.* ДМС қўлланмасида хусусийлаштиришдан тушумларни манфий соф кредитлаш сифатида кўрсатиш таклиф қилинган. Уни давлат моддий активларини сотишдан ҳосил бўладиган солиқ бўлмаган капитал даромадлардан фарқлаш лозим. Хусусийлаштиришдан даромадлар илгари трансферт ёки капитал кўйилмалар ҳисобига сотиб олинган корхоналардаги давлат улушини сотиш натижасида ҳосил бўлади. Бундай ёндошиш бюджет балансини фақат бир мартагина яхшилашга имкон беради. Бу тушумларни чизикдан тепада кўрсатиш қабул қилинган бўлсада, жорий операцияларни таҳлил қилишда, ҳукуматнинг соф молиявий аҳволига таъсир қилувчи операциялар сингари, чизик остида ифодалаш мақсадга мувофиқдир. Бир маротабалик бюджет камомадининг пасайтириш кейинчалик, масалан, ҳукумат ўз тасарруфида бўлган корхонани сотиб юборганидан сўнг корхона фойдасининг бюджетга тушмаслиги ҳисобига, камомад ошиб кетиши мумкин. Лекин, агар давлат корхоналарни сотишдан тушган маблағларни бошқа

активларни сотиб олиш ёки ўз қарзларини узишга ишлатган бўлса, кейинчалик содир бўлиши мумкин бўлган камомаднинг умумий суммаси қопланиши мумкин. Ушбу вариантда давлат ва хусусий сектор реал ресурслар учун талабга ҳеч қандай таъсир қўрсатмасдан, фақат ўзаро активларни айирбошлаган бўлади. Бироқ, агар ҳукумат хусусийлаштиришдан тушган маблағларни жорий ҳаражатларни ошириш ёки солиқларни пасайтириш мақсадларида ишлатиб юборган бўлса, активлар сотилган йилда камомад ўзгармайди, кейинчалик эса у ошиб боради ва шу аснода хусусийлаштириш бюджет ҳолатига таъсир қўрсатади. Буюк Британия бюджет камомадидаги ҳисоблашда охириги йилларда хусусийлаштиришдан катта маблағлар келиб тушганлиги сабабли, макроиктисодий ҳисоблар икки вариантда, яъни хусусийлаштиришдан олинган фойдани ҳисобга олинган ва олинмаган ҳолда ҳисобламоқдалар. Ушбу ёндошиш ҳисоблар тахлилини осонлаштиради, чунки бунда хусусийлаштиришдан олинган даромадларга активларни айирбошлаш сифатида қаралади;

– *Марказий банкнинг фойдаси.* Ҳукумат ҳисобига ўтказилган Марказий банкнинг фойдаси даромад деб ҳисобланади. Лекин, олтин-валюта авуарларини қайта баҳолаш натижасида ҳосил бўлган ва сотилмаган фойда бу суммага киритилмайди. Ундан ташқари, ўтказилган фойда Марказий банкнинг айрим операцияларинигина (малалан, валюта ёки олтинни сотиш операциялари) эмас, балки барча олди-сотдиларини қамраб олиши керак.

2.2. Бюджет таҳлили. Бюджет дисбалансини ҳисоблаш.

Бюджет камомадини аниқлашда ДМСдаги умумий камомад тўғрисидаги таърифдан кенг фойдаланилсада, бюджет балансини ўлчашда барча камчиликлардан ҳолис ягона бир усул ҳозиргача ўйлаб топилмаган. Олдимизда турган мақсадлардан келиб чиқиб, турли аналитик меъёрларга асосланган баланс тушунчасининг бошқа концепцияларидан фойдаланиш мумкин. Кўпинча бюджет ҳолатига баҳо беришда бюджет камомадининг (профицитининг) ЯИМга фоизлардаги нисбатидан фойдаланилади. Бу кўрсаткич бюджет соҳасининг ҳолатига баҳо беришда кўпчилик иқтисодчилар томонидан энг мақбул деб тан олинган. Бироқ, бу анъанавий усул ҳам ушбу мавзузда берилган кўшимча чоралар билан тўлдирилиши мумкин. У чоралар солиқ-бюджет сиёсатининг солиққа тортиш ва ҳаражатлар каби тизимий қирраларини ҳисобга олиши лозим.

Балансининг талабларга жавоб берадиган тушунчасини аниқлашда қуйидаги омилларга эътибор бериш зарур: дисбалансининг тури, қамраб олиш даражаси (марказий ҳукумат, давлат бошқаруви ёки давлат сектори), бухгалтерия ҳисоби усули (касса ёки ўтказиш усуллари) ва ҳар қандай шартли мажбуриятнинг ҳолати.

Қуйида бюджет балансини ўлчашнинг турли усулларини кўриб чиқамиз:

– *давлат секторининг қарз маблағларига бўлган талабини аниқлаш.* Ушбу усул жами давлат секторининг бюджет балансини ҳисоблашда анъанавий усул ҳисобланади. У шунингдек барча давлат секторининг молиявий

ресурсларига нисбатан соф талабларни қамраб олгани учун, барча қирраларни қамраб олувчи андоза бўлиб ҳисобланади. Умумий баланс тушунчасидан давлат бошқарувининг барча поғоналарида фойдаланиш мумкин. Марказий ҳукумат ва давлат бошқарув секторининг қарз маблағларига эҳтиёжи жами давлат сектори эҳтиёжларининг бир қисми ҳисобланиб, уни ҳақиқатда давлат бошқаруви сектори ва давлат корхоналари секторининг қарз маблағларига эҳтиёжи ва секторлараро трансфертларни сальдолаш каби маълумотлар асосида аниқланади;

– *бюджетнинг жорий баланси (жорий операциялар счегининг баланси)*. У жорий даромадлар ва жорий ҳаражатлар орасидаги фарқ сифатида аниқланади. Бу кўрсаткичдан кўпинча давлат жамғармалари ҳажмини аниқлашда фойдаланилиб, унга давлатнинг умуммиллий жамғармаларига қўшган хиссасини ифодаловчи кўрсаткич сифатида қаралади.

$$\begin{array}{ccccccc}
 \text{Жорий} & & & & & & \\
 \text{бюджге} & & \text{давлат} & & \text{ялпи} & & \text{ялпи} \\
 t & = & \text{жамғар} & = & \text{жорий} & - & \text{жорий} \\
 \text{сальдос} & & \text{маси} & & \text{дарома} & & \text{ҳаража} \\
 u & & & & \text{длар} & & \text{тлар.}
 \end{array}$$

Бирок, ушбу тушунчадан бюджетни амалий таҳлил қилишда фойдаланиш бир қанча чекловлар билан боғланган. Ушбу тушунча бир томондан капитал, иккинчи томондан эса жорий даромадлар ва ҳаражатлар билан чегарланган. Капитал ҳаражатларга бир йилдан ошиқ бўлган муддатларда ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиш учун сотиб олинадиган ва трансферт шаклида олинган активлар киритилади. Қолган барча ҳаражатлар таснифга кўра жорий ҳаражатлар деб ҳисобланади. Юқорида келтирилган фарқланиш, ҳаражатларни капитал ва жорий турларга анъанавий таснифлашдагидек ихтиёрийдир. Яъни турли мамлакатларда улар турлича талқин қилинганлиги сабабли улардаги давлат сектори инвестицияларини таққослашда, саноати ривожланган малакатлар инвестицияларини таққослашда ҳам бир қанча қийинчиликлар келиб чиқади. Бу ерда энг муҳими, барча давлат инвестициялари иқтисодий ўсишни рағбатлантиради, лекин турли лойиҳаларни молиялаштиришда давлат маблағларидан фойдаланиш масаласида керагидан ортиқча ҳаражатларга йўл қўйилиши тўғрисида кўплаб мисолларни келтириш мумкинлиги шубҳа уйғотишини эсдан чиқармаслик ва бу масалада жуда катта аниқлик ва назорат ўрнатиш лозим. Агар асосий воситаларни яхши ҳолатда сақлаб туришга нисбатан янги капитал қўйилмаларни сарфлашга устунлик бериладиган бўлса, пировард оқибатда бу ҳолат иқтисодий ўсиш суръатларининг пасайишига (ўсишига эмас) олиб келади.

Шундай қилиб, дастлабки қарашда жорий бюджет баланси кўрсаткичи жозибали кўринсада, яхши индикатор бўлиб ҳизмат қилолмайди. Ундан шунингдек бюджет соҳисидаги ҳолатнинг ички ва ташқи секторлар орасидаги

макроиқтисодий балансга таъсирини таҳлил қилишда ҳам фойдаланиб бўлмайди.

– *бирламчи ёки фоизсиз баланс.* Бу кўрсаткичда фоиз тўловлари ҳисобга олинмайди ва натижада турли босқичларда жорий бюджет сиёсатининг таъсирини аниқлаш имконияти туғилади. Асосий баланс ҳисоб-китобларида, одатда ялпи фоиз тўловлари ялпи ҳаражатлардан айириб ташланади. Бироқ, назарий нуқтаи назардан ҳукумат томонидан амалга ошириладиган фақат соф фоиз тўловлари айирилиши (фоиз тўловларидан фоиз тушумларини айирмаси) лозим. Ушбу бирламчи баланс ҳукуматнинг жорий бюджет сиёсати соф давлат қарзига қандай таъсир ўтказётганлигини ифодалагани учун давлат бюджети камамадини олдинги йил даражасида (агар у талабларга жавоб берадиган даражада бўлган бўлса) сақлаб қолиш имкониятини ифодаловчи муҳим индикатор бўлиб ҳисобланади ва уни қуйидагича ёзиш мумкин:

$$\begin{array}{l} \text{Асосий} \\ \text{бюджет} \\ \text{камомади/} \\ \text{ижобий} \\ \text{сальдоси} \end{array} = \begin{array}{l} \text{анъанавий} \\ \text{бюджет} \\ \text{камомади/} \\ \text{ижобий} \\ \text{сальдоси} \end{array} - \begin{array}{l} \text{тўланган} \\ \text{фоизлар.} \end{array}$$

– *операцион баланс.* Уни ҳисоблаш учун анъанавий балансдан инфляция ҳисобига тўғри келган фоиз тўловлари айирилади, ёки бирламчи балансга фоиз тўловларининг реал миқдори кўшилади. Узилмаган номинал давлат қарзининг реал қиймати кредиторлар юқорироқ номинал фоиз ставкалари белгилаб, уни қоплашга ҳаракат қилишларига қарамасдан инфляция ҳисобига камаяди. Бундай қоплаш кўпинча *пул коррекцияси* деб номланиб, капиталдан фойдани эмас, балки капиталнинг қайтимини назарда тутаяди. Бошқача айтганда, давлат қарзига хизмат қилувчи фоиз тўловларининг бир қисми амалда асосий сумма қайтими ҳисобланади ва шунинг учун чизик тепасидаги фоиз тўловларидан бу суммани чиқариб ташламасак, камомад суммаси бўрттириб кўрсатилади. Операцион баланс тушунчасидан фойдаланганда ушбу муаммо пайдо бўлмайди. Бундай тушунчадан фойдаланиш, айниқса инфляция даражаси юқори бўлган мамлакатларда ҳар бир йил учун бюджет сиёсатини давлатнинг реал қарз даражасига таъсирини аниқлашда асосий индикатор бўлганлиги учун муҳим ҳисобланади.

Инфляцион жараёнлар нисбатан юқори бўлган шароитларда реал давлат қарзининг динамикаси номинал давлат қарзи динамикасига нисбатан келгусида қандай бюджет сиёсати юритилиши лозимлигини башоратлашда муҳим индикатор деб тан олинган. Юқори инфляция шароитларида анъанавий ва операцион баланс кўрсаткичлари ва ўзгариш тенденциялари орасида катта фарқланиш мавжуд бўлади. Юқоридаги ўзаро боғлиқликларни қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$\text{Операцион} = \text{анъанавий} - \text{фоиз}$$

	<i>камомад/ ижобий сальдо</i>		<i>камомад/ ижобий сальдо</i>		<i>тўловларининг инфляцион қисми</i>
ёки	<i>Операцион камомад/ ижобий сальдо</i>	=	<i>анъанавий камомад/ ижобий сальдо</i>	-	<i>фоиз тўловларининг реал қисми</i>

2.3. Камомадни молиялаштириш. Солиқ-бюджет сиёсатининг барқарорлиги.

Давлат бюджети камомадининг макроиктисодий ҳолатга таъсири камомадни молиялаштириш характери билан узвий боғлиқдир. Юқорида кўрсатилганидек, камомадни қуйидаги тўртта манба ҳисобига молиялаштириш мумкин: Марказий банкдан қарз олиш ёки эмиссион молиялаштириш, банк секторидан қарз олиш, банк бўлмаган сектордан қарз олиш, ташқи дунё секторидан қарз олиш ёки валюта захираларидан фойдаланиш.

Кенг маънода олиб қараганда, юқорида кўрсатилган барча молиялаштириш манбалари макроиктисодий дисбалансга олиб келади: инфляцияга таъсир қилувчи ортиқча пул массаси шаклланади; ташқи қарз муаммосини кескинлаштириб юборувчи ҳаддан ташқари ташқи қарз ҳажмининг ошиб кетиши содир бўлади; валюта захиралари тугаб, валюта инқирозига олиб келади; ҳаддан ташқари ички қарзларнинг ошиб кетиши реал фоиз ставкалари ва давлат қарзини кескин ошишига олиб келади. Бироқ, амалда молиялаштиришнинг альтернатив усуллари ва уларнинг оқибатлари орасидаги ўзаро боғлиқликлар жуда мураккаб бўлиши мумкин. Бозор иқтисодиётига ўтаётган кўпчилик мамлакатларда давлат бюджети камомадининг салмоқли қисми нақд пулга айланиб, инфляциянинг асосий манбаига айланади. Ҳукуматнинг реал ресурсларни пул эмиссияси ҳисобига назорат қилиш қобилиятини баъзан "эмиссион даромад" деб номлашади. Ушбу тушунча "инфляцион солиқ" тушунчаси билан узвий боғланган.

Инфляцион солиқ ва эмиссион даромаднинг баъзи оқибатлари.

Ҳукумат ҳаражатларни бошқа секторлардан солиқ тушумларини ошириш, қарз олиш ёки пул эмиссияси ҳисобига молиялаштириши мумкин. Пул эмиссияси ҳисобига олинган эмиссион даромад ҳукумат хоҳлаган миқдорда қоғоз пуллар чиқариш монопол ҳуқуқига эгалигидан келиб чиқади. Пулни босиб чиқаришга кетган ҳаражатлар номинал купюра ҳисобига сотиб олинган ресурслар қийматидан анча паст бўлганлиги сабабли, ҳукумат пул босиб чиқариш эвазига эмиссион даромад олади. Ҳозирги шароитларда банклар ҳам пул яратиш, даромад олиш имкониятига эгалар. Демак, эмиссион даромадни мамлакатдаги пул эмитентларини ялпи реал ресурсларининг суммаси сифатида аниқлаш мумкин. Шартли равишда эмиссион даромадни (S) қуйидагича ёзиш мумкин:

$$S = \frac{\Delta M}{P} \quad \text{ёки} \quad S = \mu m,$$

бу ерда $\mu = \frac{\Delta M}{M}$ ёки фоизларда номинал пул захираларининг ўсиши, ва $m = \frac{M}{P}$.

Шундай қилиб, эмиссион даромадни бошқа секторлардаги номинал пул қолдиқларининг (ΔM) нарх даражаси (P) орқали ўзгариши сифатида, ёки фоизлардаги номинал пул ҳажмининг (μ) ўсиш суръатини реал пул ҳажмига (m) кўпайтириш орқали аниқлаш мумкин.

Давлатнинг эмиссион даромади (Sg) табиий равишда фақат давлатнинг захира пуллари эмиссиясини ва юқорироқ самарали пулларни (H) ифодалагани учун умумий эмиссион даромаддан анча кам бўлади.

$$Sg = \frac{\Delta H}{P} \quad \text{ёки} \quad Sg = \beta * \frac{H}{P},$$

бу ерда $\beta = \frac{\Delta H}{H}$, яъни фоизларда захира пулларининг кўшимча ўсиш суръати.

Эмиссия даромадини (S) “соф эмиссия даромади” ва “инфляцион солиқ” қисмларга ажратиш мумкин:

$$S = \Delta m + \pi * m$$

ёки

$$S = \text{реал пул қолдиқларининг ўзгариши} +$$

+ инфляция даражаси *

* реал нақд пул қолдиқлари ҳажми,

ёки

$$S = \text{соф эмиссион даромад} + \text{инфляцион солиқ},$$

– m – эмиссион даромаднинг бир қисми бўлиб, реал нақд пул қолдиқларининг ўзгариш суммасини англатади. У реал иқтисодий ўсиш ёки пулга талабнинг мақбул тарзда ўзгариши натижасида пайдо бўлади;

– эмиссион даромаднинг инфляцион солиқ қисми инфляция суръатига тенг бўлиб, солиқ ставкасини (π) бошқа секторлардаги нақд пулнинг реал ҳажмига (m), яъни солиққа тортиш базасига кўпайтмасига тенг. Инфляция нолга тенг бўлган шароитларда инфляцион даромад ҳам, табиийки нолга тенг бўлади, аммо эмиссион даромад нақд пуллар реал қолдиқларининг ўсиши тўхтаб қолмаса, ҳамон келиб туриб туради.

Аҳолининг реал пул қолдиқларига талаби ўзгармаса, эмиссион даромад инфляцион солиққа тенг бўлади.

Бошқа секторлар тўлайдиган инфляцион солиқ ҳукумат тўплайдиган солиқдан анча катта бўлади. Бошқача айтганда, давлатнинг бюджет камомадини қоплашда инфляцион солиқ усулидан фойдаланиш сиёсатини олиб бориши натижасида бошқа секторларнинг мажбурий харажатлари ҳукуматнинг оладиган реал ресурсларига нисбатан анча катта бўлади. Шу маънода инфляцион солиқ жуда самарасиз ҳисобланади.

Инфляция суръатлари тезлашганда нақд пулларнинг реал қолдиқларига талаб пасаяди, чунки бошқа секторлар юқори инфляция шароитларига мослашишга ҳаракат қиладилар. Бунда улар шу жумладан, юқори даражада солиққа тортиладиган миллий валютани хорижий валютага алмаштириш усулларида ҳам кенг фойдаланадилар.

Юқори даражадаги инфляция шароитларида нақд пулнинг реал қолдиқларини қисқариши инфляцион солиқ базасининг қисқаришига тенг бўлади. Солиққа тортиш базасининг бу тарзда қисқариши ҳукуматни олдинги даврдагидек солиқни йиғиб олиши учун инфляцияни (солиқ ставкасини) оширишга мажбур қилади.

График кўринишида эмиссион даромад тарзидаги тушумларни тескари ўгирилган U-шаклида чизиш мумкин. Инфляция ошиб борган сари эмиссион даромад ҳам ошиб боради, аммо маълум бир нуқтада у максимумга эришади, ундан сўнг инфляцияни ошиб боргани билан даромадлар пасайиб бораверади.

Кўпчилик саноати ривожланган мамлакатларда эмиссион даромаднинг максимал миқдори ЯИМнинг 1-2 фоизини ташкил қилади, ривожланаётган мамлакатларда эса у 5-10 фоизни ташкил қилади.

Банк тизимидан қарз олиши. Марказий банкдан кредит олиш ҳисобига қарз олишдан фарқли ўлароқ, депозит банкларидан олинган қарз автоматик тарзда юқори самарали пулни яратмайди (яъни, захира пулларни). Марказий банк томонидан депозит банкларининг кредит ресурсларига кўшимча талабларини қондириш учун ажратган кўшимча захиралари Марказий банкдан олинган кредит билан бир хилдир. Лекин, Марказий банк кредит ресурсларига бўлган кўшимча талабни қондиришдан бош тортса, депозит банклари хусусий секторни кредитлаш ҳажмини давлатга кўпроқ кредит бериши натижасида қисқартиришга мажбур бўлади. Бу ҳолат фоиз ставкаларини оширилиши натижасида хусусий сектор ҳаражатларини сиқиб чиқариш деб номланади.

Банк бўлмаган муассасалардан қарз олиши. Ички қарз мажбуриятларини ифодаловчи қимматбаҳо қоғозлар чиқариш, уни банк банк бўлмаган муассасаларга сотиш орқали бюджет камомadini нозэмиссион молияштириши мумкин. Бу ҳолда банк тизими давлат мажбуриятларини жойлаштиришда воситачи сифатида қатнашади. Банк бўлмаган муассасалардан шу тарзда қарз олиш, давлат томонидан қисқа муддатларда пул базаси ёки халқаро захираларга тегмаган ҳолда бюджет камомadini ушлаб туриш имкониятини беради. Бундай усулдан фойдаланиш натижасида нафақат инфляция, балки ташқи сектордаги инқирознинг олдини олиш мумкин. Бироқ, ушбу тарзда қарз олишга хаддан ташқари берилиб кетилса, у хавfli вазиятларга олиб келиши мумкин. Биринчидан, агар давлат қарзи миқдори чегараланмаса, қисқа муддатларда инфляциянинг олди олингани билан, ўрта ва узоқ муддатларда инфляция катта даражаларга кўтарилиб кетади. Иккинчидан, аҳолидан тўғридан-тўғри қарз олиш, худди банк кредитлари ҳолатидек, хусусий сектордан пулни сиқиб чиқариб, мамлакат ичкарисида фоиз ставкаларининг кўтарилишига олиб келади. Юқорироқ даражадаги фоиз ставкалари иқтисодий ўсиш суръатларини нафақат сусайтиради, балки давлат қимматбаҳо қоғозларини юқори фоиз

ставкаларида эмиссия қилиш, ушбу ставкада мажбуриятлар узишни тақазо қилиб, қарзларга хизмат кўрсатиш харажатларини оширади ва натижада келгуси бюджет камомадини янада ошишига олиб келади. Реал фоиз ставкаларининг иқтисодий ўсиш суръатларидан баланд бўлган ҳолатларда қарзларга хизмат кўрсатиш харажатлари тинмай ўсиб бораверади ва натижада давлат қарзини талабга жавоб берадиган даражада ушлаб туриш имкони бўлмайди.

Юқори инфляцияли мамлакатларда давлат узок муддатли қарз мажбуриятларининг қиймати тез суръатларда пасайиб боради ва натижада ушбу воситага бозорда эркин талаб кескин камади. Бундай пайтларда ҳукумат қарз мажбуриятларини жойлаштириш мақсадида банклар ва аҳолини мажбурлаш (бевосита ёки билвосита) усулларидан фойдаланади. Лекин бундай усуллардан фойдаланиб, пулларнинг бир қисмини мусодара қилиш ҳукуматга нисбатан кўп йиллар давомида ишончсизликни келтириб чиқаради. Бундай ҳолларда давлат чидам билан изчил ноинфляцион макроиқтисодий сиёсат олиб бориб, молиявий барқарорликка эришиш натижасида ишонч уйғотишга ҳаракат қилиш лозим.

Ташқи қарз. Ҳукумат ташқи камомадни узок муддатли қарз мажбуриятларини норезидентларга сотиш ёки ўз валюта захиралари ҳисобига молиялаштириш мумкин. Аммо захиралар ҳисобига камомадни молиялаштириш имкониятлари чегараланган бўлади. Агар хусусий сектор валюта захираларининг тугаётганлигидан хабар топиб қолса, капитални четга чиқиб кетиши, алмашув курсининг тушиб кетиши натижасида инфляция даражаси кўтарила бошлайди.

Даставвал камомадни ташқи қарз ёки валюта захиралари ҳисобига молиялаштириш миллий валютани бақувватлашувига ва экспортлар рақобатбардошлигини кескин пасайишига олиб келади. Олдинги даврларда ҳаддан ташқари кўп қарз олинганлиги ва ривожланаётган мамлакатларнинг паст даражада рақобатбардошлиги бугунги кунда уларнинг ташқи молиялаштириш имкониятларини излашларида жиддий тўсиқ бўлмоқда. Тижорий манбалардан олинishi мумкин бўлган хорижий кредитларнинг фоиз ставкалари эса, бу мамлакатлар учун жуда қимматлик қилмоқда.

Агар бюджет кўрсаткичлари касса эмас, балки ўтказиш усулида ҳисобланса, молиялашнинг яна бир манбаи пайдо бўлади – у ҳам бўлса, муддати ўтиб кетган кредиторлик қарзларидир. Кўпчилик ривожланаётган ва бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда мавжуд бўлган муддати ўтиб кетган қарздорлик туфайли касса ва ўтказиш усулида ҳисобланган бюджет камомади кўрсаткичлари бир биридан кескин фарқланади. Муддати ўтиб кетган қарздорлик ҳам камомадни мажбурий молиялаштириш усули бўлиб ҳисобланади.

Охириги йилларда иқтисодчи-олимлар орасида солиқ-бюджет сиёсатининг барқарорлиги масаласи катта қизиқиш уйғотмоқда. Қандай ҳолатларда солиқ-бюджет сиёсатини нобарқарор деб ҳисоблаш мумкин? Сиёсий қарор қабул қиладиган шахслар маълумоти учун қандай операцион индикаторлар ишлаб

чиқиш лозим? Ҳозирги пайтгача солиқ-бюджет сиёсатининг барқарорлигига ягона таъриф ишлаб чиқилмаган бўлсада, кўпчилик мутахассислар томонидан жорий ва келгуси бюджетлар камомоди ЯИМга нисбатан тез суръатларда ошиб борса, олиб борилаётган солиқ-бюджет сиёсати барқарор эмас, деб қабул қилинган. Шундай қилиб, барқарорликнинг энг асосий кўрсаткичларидан бири – қарзнинг ЯИМга нисбати ва унинг ўсиш суръатларидир.

Кўпчилик мамлакатлар тажрибаси қарз миқдорининг ЯИМга нисбати баланд бўлиши охир оқибатда олиб борилаётган сиёсатнинг келажаги йўқлиги ва уни ўзгартириш лозимлигини кўрсатди. қарзнинг ЯИМга нисбати баланд бўлиши реал фоиз ставкаларига босим ўтказиб, бюджет камомоди шароитларида қарзга хизмат кўрсатиш ҳаражатлари салмоғининг ошишига олиб келади ва бюджет сиёсатида ихчамлик ва эгилувчанлик имкониятларидан фойдаланишга имкон бермайди. Молия бозорининг иштирокчилари олиб борилаётган сиёсат ишонч уйғотмаётганлиги сабабли, уни ўзгартириш лозимлигига кўзи етиб, ўз кутишларини ўзгартиришади ва натижада ҳукумат олиб бораётган сиёсатни давом эттириш имконияти тугайди. Бу эса, ҳукумат томонидан қарз мажбуриятларини жойлаштириш масаласида муаммолар туғдиради ва охир оқибатда уларни сота олмай қолади. Бозор фаолиятининг қатнашчилари қарз миқдорининг ЯИМга нисбати қанчалик баланд бўлса, ҳукумат шунчалик ҳаражатларни қисқартириш ҳисобига бюджет чегараларида қолиши қийинлашишини тушуниб етадилар ва ҳукуматнинг эмиссион молиялаштириш ёки қарзни тўлашдан бош тортиш ва қарзни қайтариш шартларини ўзгартириш ҳавфи ошади.

Юқоридагилардан аён бўлдики, солиқ-бюджет сиёсатида барқарорликни аниқлаш масаласига ёндошувлардан бири бўлиб, фоиз ставкалари ва инфляциянинг мақбул ўсиш суръатларига мос келадиган ЯИМга нисбатан давлат қарзнинг миқдорини ўсишига йўл қўймайдиган курсни белгилаш ҳисобланар экан. Юқоридаги меъёрни олиб борилаётган солиқ-бюджет сиёсатининг барқарорлик даражасига баҳо берадиган индикатор сифатида талқин қилиш мумкинлигига қарамасдан, у айрим камчиликлардан ҳоли эмас. Биринчидан, иқтисодий адабиётларда давлат қарзининг ЯИМ миқдори қанча бўлиши оптимал ёки мақбул бўлиши тўғрисида ҳеч қандай маълумот йўқ. Иккинчидан, давлат қарзинининг ЯИМга нисбатини барқарор даражада ушлаб туриш бюджет сиёсатида жуда қаттиқ чекловлар билан боғланган бўлади. Шунинг учун солиқ-бюджет сиёсатини олиб боришда тўловга қобилиятлилик тушунчасидан келиб чиқадиган қаттиқ талабларни бировз енгиллаштириш масаласини кўриб чиқиш лозим.

Тўловга қобилиятлилик тамойили барқарор бюджет сиёсатининг ажралмас қисми ҳисобланади. Унинг асосий талаби – қарзнинг ЯИМга нисбати реал фоиз ставкаси билан ЯИМнинг реал ўсиш суръати айирмаси суръатларида бўлишидир. Бунинг маъноси – қарзнинг номинал ўсиши номинал фоиз ставкаларидан пастроқ бўлиши керак.

Барқарорлик кўрсаткичлари. Қуйида келтирилган солиқ-бюджет сиёсатининг барқарорлик индикаторлари тўловга қобилиятликни таъминлаш

учун қарзнинг ЯИМга нисбатини қандай даражада ўзгариши лозимлигини белгилашга хизмат қилади. Бунда эмиссион даромаднинг доимий даражаси ўзгармас деб қабул қилинади:

– *капиталнинг соф ижобий қиймати.* Солиқ-бюджет балансининг дисконтланган жорий қиймати қарзнинг ЯИМга нисбати даражасига тенг ёки ундан катта бўлишини таъминлаш учун давлат идоралари капитали соф қийматининг манфий бўлмаслиги талаб қилинади. Ушбу сценарийга кўра бюджет барқарорлигини таъминлаш учун кўрсаткичларга тузатиш киритиш миқдори - қарзни ЯИМга нисбатининг бошланғич даражаси билан дисконтланган жорий асосий баланс орасидаги фарққа тенг бўлиши лозим;

– *асосий узилиш.* У дисконтланган асосий баланс миқдorigа тенг бўлиб, қарзнинг ЯИМга дастлабки нисбати билан ҳақиқатдаги асосий баланс орасидаги фарқ даражасида барқарорлашади. Агар узилиш миқдори мусбат бўлса қарзнинг ЯИМга нисбатини барқарорлаштириш учун ҳаражатларни қисқартириш талаб қилинади. Ушбу кўрсаткичдан ахборотлар етарли бўлмаган вақтларда муваффақиятли фойдаланиш мумкин. Бу индикатор дастлабки қарз барқарор бўлган шароитларда капиталнинг соф ижобий қийматини аниқлашдагидек ҳисобланади;

– *ўрта муддат башоратларидаги солиқ бўйича узилиш.* Ушбу кўрсаткичдан ҳаражатлар, трансфертлар, реал фоиз ставкалари ва ЯИМ реал ўсиш суръатларининг ошиши башорат қилинаётган (фоиз тўловларидан ташқари) шароитларда тўланмаган давлат қарзларини солиқ тушумлари билан мутаносиблигини таъминлаш учун зарур бўлган тузатишлар киритишни аниқлашда фойдаланилади.

2.4. Давлат ҳаражатлари ва соф кредитлашни ҳамда молиялаштириш манбааларини прогнозлаш.

Давлат ҳаражатларининг иқтисодий таснифидаги йирик категорияларни белгиловчи эндоген омилларни ҳисобга олиш талаб қилинади. Иш ҳақи даражасига – давлат хизматчиларининг иш ҳақи ва бандлик соҳасидаги сиёсатнинг айрим қирралари, айниқса нархларнинг ошиши шароитида иш ҳақининг индексациялаш қоидалари, ҳамда хусусий сектордаги иш ҳақининг ўзгаришлари таъсир ўтказади. Товар ва хизматларга ҳаражатлар бюджет ҳаражатларининг ошишини чекловчи механизмлар мавжудлигига қарамасдан, нархларнинг ошиши билан боғлиқ бўлади. Фоиз тўловларини ички ва халқаро ставкалар, ҳамда ички ва ташқи давлат қарзлари белгилайди. Фоиз тўловларини жорий йилда олинган янги қарзлар учун ҳам тўланиши сабабли, фоиз тўловлари ва молиялаштиришнинг тегишли моддалари башорати босқичма босқич мувофиқлаштирилиши талаб қилинади. Баъзи трансфертларнинг миқдори, масалан, ишсизлик нафақалари миқдори, иқтисодий фаоллик даражаси демографик омилларга боғлиқ бўлади. Бир қанча мамлакатларда давлат капитал қўйилмаларининг миқдори ташқи молиялаштириш имкониятлари мавжудлиги билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Шу билан бирга давлат ҳаражатлари соҳасидаги қарорлар мамлакатда олиб борилаётган иқтисодий сиёсатнинг муҳим кўринишларидан бири ҳисобланади. Ҳукумат томонидан давлат умумий ҳаражатларининг максимал суммаси белгиланган ҳолларда баъзи бир ҳаражат турлари чекланиб қолиши мумкин.

Молиялаштириш элементларини башоратлашда қуйидаги учта манбага алоҳида эътибор берилади: ташқи молиялаштириш; ички нобанк қарзлари; ички банк тизимидан қарзлар.

Ташқи молиялаштиришни башоратлашда асосий ахборот манбаи бўлиб ҳукуматнинг янги қарз олиш режалари ва қарзларни узиш графиклари ҳисобланади. Шу билан бирга бу маълумотлар хорижий кредиторларнинг янги кредитлар бериш ва қарзларни тўлаш башоратлари ва ниятларига мос келиши керак. Бундай ахборотлар тўлов балансининг капитал билан операциялар счётида кўрсатилади. Агар ташқи қарз миқдори ва таркибини аниқлаш муаммолар туғдирса, бундай башоратлар ташқи қарз масаласини таҳлил қилиш доирасида кўриб чиқилиши керак.

Ички нобанк қарзлари моддаси бўйича давлат молия муассасалари ва бошқа ички кредиторлар орасида жойлаштириши мумкин бўлган қарз мажбуриятларининг соф суммаси башоратини тузиш лозим. Бунда ушбу мажбуриятларнинг чиқарилиши фоиз ставкаларига (оқибатда қарз маблағлари қийматиغا), ҳамда давлат секторидан ташқаридаги маблағлар ҳисобига молиялаштириш, айниқса хусусий секторда ишлаб чиқаришни кенгайтиришга капитал қўйилмалар учун йўналтирилган маблағлар имкониятларига таъсирини ҳисобга олиш талаб қилинади.

Банк тизими ҳисобига молиялаштириш суммаси қолдиқ (сальдо) усулида аниқланади ва бу сумма ялпи ички кредитнинг ўсиш режалари билан таққосланади.

Назорат саволлари

1. Давлат сектори деганда нимани тушунасиз?
2. Бюджет дисбалансини ҳисоблашни тушунтириб беринг?
3. Солиқ-бюджет сиёсатининг барқарорлигини таъминлаш йўлларини тушунтириб беринг?
4. Давлат ҳаражатлари ва соф кредитлашни ҳамда молиялаштириш манбаалари деганда нимани тушунасиз?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак: [Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий якунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси] // Ишонч. – 2017. – 17 январь.

2. Carlos Oliveira. “Options and Derivatives Programming in C++: Algorithms and Programming Techniques for the Financial Industry”. 2016. 260 pages
3. Carlos Oliveira. “Practical C++ Financial Programming”. 2015. 396 pages.
4. Nabixo’jaev A.A., Nasritdinova Sh.S., Sayfullaev S.N., Umarova M.A. Moliyaviy dasturlash. O’quv qo’llanma. – T.: “Иқтисодиёт”, 2010. 212 b.
5. N.M. Soatov, X. Nabiev, D.X. Nabiev, G.N. Tillaxo’jaeva. Statistika. Darslik. – T.: TDIU, 2011. – 548 bet.
6. X. Nabiyev, A.H. Ayubjonov, S.N. Sayfullaev. Iqtisodiy statistika. Darslik. – T.: TDIU, 2014. – 324 bet.

Интернет сайтлари.

1. www.economy.gov.ru
2. www.uza.uz
3. www.uzland.uz
4. www.stability.uz
5. www.wikipedia.org/
6. Corresponding author: maryann.feldman@unc.edu, University of North Carolina, Chapel Hill, NC 27514;
7. University of North Carolina, Chapel Hill (thadji01@email.unc.edu); London School of Economics (t.e.kemeny@lse.ac.uk);
8. University of North Carolina, Chapel Hill (llanahan@email.unc.edu)
9. www.wikipedia.org/

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАР, ТОПШИРИҚЛАР ВА УЛАРНИ БАЖАРИШ БЎЙИЧА ТАВСИЯЛАР

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ УЧУН ТАВСИЯЛАР

Амалий машғулот **мақсади** тингловчиларнинг назарий билимларини амалий жиҳатдан мустаҳкамлашга қаратилган бўлиб, иқтисод ва статистика халқаро амалиётда қўлланиладиган билимларни ўзлаштиришдир. Машғулот давомида тингловчилар макроиқтисодий барқарорлаштириш услубияти, макроиқтисодий сиёсатнинг турли йўналишларини ўзаро уйғунлигини таъминлаш йўллари билан таништириш ва натижада уларни иқтисодий ўсишни таъминлайдиган ва ўзаро узвий боғланган белгиланган мақсадларга эришиш йўллари танилаш тўғрисида амалий кўникмалар ҳосил қиладилар.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1 - амалий машғулот: Молиявий дастурлашда қўлланиладиган асосий усуллар

Дарс шакли баҳс-мунозара. Ишнинг мақсади тингловчиларда инновацион ривожланишнинг моҳияти, инновацион иқтисодиёт ва унинг шаклланиши ҳамда амал қилиши хусусиятларини муҳокама этиш ва кўникма ҳосил этишдан иборат.

Ишни бажариш учун қуйидаги масалалар муҳокама этилади:

1. Молиявий дастурлашнинг иқтисодий моҳияти ва аҳамияти.
2. Молиявий фаолият тўғрисидаги статистик ахборотларнинг зарурлиги..
3. Молиявий операциялар, баланс ҳисобламалари ва молиявий сиёсатнинг самарадорлиги.

Назорат саволлари: Молиявий дастурлашда қўлланиладиган асосий усуллар. Бозор иқтисодиёти шароитида “Молиявий дастурлаш” фанининг аҳамияти ва олдидаги асосий вазифалари. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида молиявий дастурлашнинг аҳамияти ва вазифалари.

Молиявий фаолият тўғрисидаги статистик ахборотларнинг зарурлиги. Статистик маълумотларни тўплашни ташкил қилиш ва иқтисодий сиёсатни таҳлил қилишнинг методологик асослари.

Молиявий операциялар ва баланс ҳисобламалари. Молиявий сиёсатнинг самарадорлиги. Молия тизимининг самарадорлиги. Номолиявий секторлар фаолияти самарадорлигини баҳолаш. Молиявий операциялар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак: [Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий якунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига

бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси] // Ишонч. – 2017. – 17 январь.

1. Carlos Oliveira. “Options and Derivatives Programming in C++: Algorithms and Programming Techniques for the Financial Industry”. 2016. 260 pages

2. Carlos Oliveira. “Practical C++ Financial Programming”. 2015. 396 pages.

3. Nabixo’jaev A.A., Nasritdinova Sh.S., Sayfullaev S.N., Umarova M.A. Moliyaviy dasturlash. O’quv qo’llanma. – T.: “Иқтисодиёт”, 2010. 212 b.

4. N.M. Soatov, X. Nabiev, D.X. Nabiev, G.N. Tillaxo’jaeva. Statistika. Darslik. – T.: TDIU, 2011. – 548 bet.

5. X. Nabiyeu, A.H. Ayubjonov, S.N. Sayfullaev. Iqtisodiy statistika. Darslik. – T.: TDIU, 2014. – 324 bet.

Интернет сайтлари.

10. www.economy.gov.ru

11. www.uza.uz

12. www.uzland.uz

13. www.stability.uz

14. www.wikipedia.org/

15. Corresponding author: maryann.feldman@unc.edu, University of North Carolina, Chapel Hill, NC 27514;

16. University of North Carolina, Chapel Hill (thadji01@email.unc.edu); London School of Economics (t.e.kemeny@lse.ac.uk);

17. University of North Carolina, Chapel Hill (llanahan@email.unc.edu)

18. www.wikipedia.org/

2-амалий машғулот:

Молиявий операциялар, баланс ҳисобламалари ва уни ижтимоий-иқтисодий ислохотлардаги аҳамияти.

Дарс шакли: Дебат усули. **Ишнинг мақсади** давлат сектори ва капиталнинг шаклланиши, унинг ҳуқуқий муҳофазаси, ҳимоясини таъминлаш ва бошқариш борасида муаммоларни илгари суриш ва муҳокама этиш. Бунда камомадни молиялаштириш, Солиқ-бюджет сиёсати борасида дебат уюштирилади.

Қуйидаги масалалар ўртага ташланади:

- Давлат сектори тушунчаси. Давлат операцияларини ўлчаш. Давлат молияси статистикаси тизими.
- Бюджет таҳлили. Бюджет дисбалансини ҳисоблаш.
- Камомадни молиялаштириш. Солиқ-бюджет сиёсатининг барқарорлиги.
- Давлат харажатлари ва соф кредитлашни ҳамда молиялаштириш манбааларини прогнозлаш.

Назорат саволлари: Давлат сектори тушунчаси. Давлат операцияларини ўлчаш. Давлат молияси статистикаси тизими. Даромадлар ва харажатлар таснифи. Бюджет таҳлили. Бюджет дисбалансини ҳисоблаш. Камомадни молиялаштириш. Солиқ-бюджет сиёсатининг барқарорлиги. Даромадлар ва

харажатлар таҳлили. Давлат сектори операцияларини прогнозлаш. Даромадлар ва трансфертларни прогнозлаш. Давлат харажатлари ва соф кредитлашни прогнозлаш. Молиялаштириш манбаларини прогнозлаш.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак: [Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси] // Ишонч. – 2017. – 17 январь.

2. Carlos Oliveira. “Options and Derivatives Programming in C++: Algorithms and Programming Techniques for the Financial Industry”. 2016. 260 pages

3. Carlos Oliveira. “Practical C++ Financial Programming”. 2015. 396 pages.

4. Nabixo'jaev A.A., Nasritdinova Sh.S., Sayfullaev S.N., Umarova M.A. Moliyaviy dasturlash. O'quv qo'llanma. – T.: “Иқтисодиёт”, 2010. 212 b.

5. N.M. Soatov, X. Nabiev, D.X. Nabiev, G.N. Tillaxo'jaeva. Statistika. Darslik. – T.: TDIU, 2011. – 548 bet.

6. X. Nabiyev, A.H. Ayubjonov, S.N. Sayfullaev. Iqtisodiy statistika. Darslik. – T.: TDIU, 2014. – 324 bet.

Интернет сайтлари.

1. www.economy.gov.ru

2. www.uza.uz

3. www.uzland.uz

4. www.stability.uz

5. www.wikipedia.org/

6. Corresponding author: maryann.feldman@unc.edu, University of North Carolina, Chapel Hill, NC 27514;

7. University of North Carolina, Chapel Hill (thadji01@email.unc.edu); London School of Economics (t.e.kemeny@lse.ac.uk);

8. University of North Carolina, Chapel Hill (llanahan@email.unc.edu)

9. www.wikipedia.org/

V. БИТИРУВ ИШЛАРИ УЧУН МАВЗУЛАР

“Молиявий дастурлаш” модулидан битирув ишлари учун куйидаги мавзулар тавсия этилади:

1. Ишлаб чиқаришдаги ўзгаришлар. Ишлаб чиқариш. Харажатлар.
2. Нарх даражаларининг ўзгариши.
3. Меҳнат бозоридаги ўзгаришлар. Бандлик, ишсизлик ва иш хақи.
4. ЯИМ ва бошқа асосий умумлаштирувчи макроиктисодий кўрсаткичлар.
5. Солиқ-бюджет сиёсатидаги ўзгаришлар.
6. Даромадлар, харажатлар, бюджет камамади тахлили.
7. Институционал муаммолар. Харажатларни назорат қилиш. Солиқларни йиғиш муаммолари.
8. Аҳолини ижтимоий муҳофазалаш тизими.
9. Тўлов балансидаги ўзгаришлар. Жорий операциялар смети. Капитал ва молиявий операциялар смети тахлили.
10. Ташқи қарз.
11. Алмашув курси ва рақобатбардошлик.
12. Пул-кредит соҳасидаги ўзгаришлар.
13. Пул, кредит и фоиз ставкалари.
14. Пулга талаб тахлили.
15. Банк тизимининг тахлили.
16. Реал ва пул-кредит сектори орасидаги боғлиқликлар
17. Реал ва давлат сектори орасидаги боғлиқликлар.
18. Реал ва ташқи дунё сектори орасидаги боғлиқликлар.
19. Бошқа секторларнинг ўзаро боғлиқликлари.
20. Базавий башоратлаш.
21. Реал сектор башорати.
22. Тўлов баланси башорати.
23. Солиқ-бюджет счетлари башорати.
24. Пул-кредит счетлари башорати.
25. Ўзаро боғлиқликларни текшириш.

VI. КЕЙСЛАР БАНКИ

Вазиятли ишланма (case-study)

«РЕАЛ СЕКТОР ТАҲЛИЛИ ВА БАШОРАТИ» мавзуси

бўйича

К Е Й С - С Т А Д И

Кириш

1. Масаланинг тарихи.

Биз таҳлил қиладиган шартли мамлакатни “ШМ” деб белгилаб оламиз. Унинг худуди 603,7 минг квадрат километрни, аҳолиси 51.6 млн. кишини ташкил қилади. Унинг 18% қисми маҳаллий миллат, қолган қисми эса бошқа миллатларни ташкил қилади.

Асосий табиий ресурси – қишлоқ хўжалиги ерлари бўлиб, улар жуда унумдор ерлар ҳисобланади. Ундан ташқари, мамлакатда катта миқдорда битум, антрацит заҳиралари мавжуд. Газ ва нефть қазилмалари нисбатан камроқ. Қазилма бойликлардан марганец, уран ва темир рудасининг катта миқдорда заҳиралари аниқланган. ЯИМда қишлоқ хўжалигининг салмоғи 14%, саноатники – 30%ни ташкил қилади. Мамлакат экспортининг асосий моддаларини озиқ-овқат маҳсулотлари, кимё саноати, фойдали қазилмалар, металлургия ва машинасозлик тармоқларининг маҳсулотлари ташкил қилади. *n*-йилда экспорт умумий ҳажми 15,5 млрд. АҚШ доллариغا тенг бўлган. ШМ энергияни, айниқса табиий газни катта миқдорда импорт қилади. *n*-йилда энергия импорти 20 млрд. АҚШ доллари миқдорига умумий импортнинг 40%ни ташкил қилган.

Мамлакат мустақилликка эришган даврдан бошлаб иқтисодий кўрсаткичлари кескин пасайишларга дуч келди. *n-2* -йилда инфляция даражаси 10000% га тенг бўлди. Ушбу ҳол мамлакатда кўп йиллардан бери қўлланиб келинган маъмурий бошқарув тизимининг оқибатлари ва охириги уч йил давомида иқтисодиётни бошқаришда йўл қўйилган хатолар натижасида содир бўлди. Ташқи қарз ҳажми кўпайиб борди ва ишлаб чиқариш ҳажми икки маротаба қисқарди. *n-1* -йил охирида ҳукумат мамлакатни комплекс барқарорлаштириш дастурини амалга ошириш учун ислохатлар қилишга киришди. Натижада *n*-йилда маълум даражада макроиқтисодий барқарорликка эришилди, аммо ишлаб чиқариш ҳажмининг пасайиши давом этди ва тизимий муаммолар ҳамон ечилмай қолди. *n*-йил охирида ҳукумат тизимий ислохатларга асосланган янги ислохатлар дастурини амалга оширишга тайёр эди. Ислохатларнинг асосий элементи сифатида барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш учун давлатнинг иқтисодиётга аралашуви ва бошқаришдаги ролини чегаралаш бўлди.

2. Иқтисодиётнинг *n*-йил охиригача ривож.

Аввалдан иқтисодий кўрсаткичлари бўш бўлган ШМдаги аҳвол мустақилликка эришилгандан сўнг ҳам ёмонлашиб бораверди. *n-2* - йилнинг октябрида ҳукумат ниҳоят макроиқтисодий барқарорлаштириш ва тизимий

ислохатларнинг комплекс дастурини амалга оширишга киришди. *n-2* - йилнинг охирида қўрилган чоралар биринчи навбатда нархлар, валюта бозори ва савдо режимини эркинлаштиришга қаратилди. Кўпчилик нархларни назорат қилиш бекор қилинди. Фоиз ставкалари ошди, банк тизимининг ҳукуматга берадиган кредитлари миқдори гиперинфляция олдини олиш мақсадида кескин қисқартирилди. Икки хил алмашув курси бекор қилинди ва валюта курсининг аукцион бозорда эркин сузиб юришига имкон берилди. Ва ниҳоят, кўпчилик квоталар ҳам бекор қилинди.

n-2 - йилнинг охирида узоқни кўзлаб қўрилган чораларга қарамасдан, сақланиб қолган катта диспропорциялар ШМнинг дастлабки иқтисодий имкониятлари жуда чегараланганлигидан далолат берарди. Шу сабабли ҳукумат *n-1*- йилнинг баҳорида иккинчи чоралар пакетини жорий қилди. Унинг асосий мақсади инфляция суръатларини кескин қисқартириш эди. Янги дастурнинг диққат марказида давлат бюджети камомадини кескин қисқартириш ва пул-кредит экспансиясига йўл қўймаслик масалалари турар эди. Унда шунингдек тизимий ислохатлар, айниқса савдони эркинлаштириш ва хусусийлаштириш суръатларини жадаллаштириш масалалари ҳам асосий ўринни эгалаган эди.

Қўрилган чоралар натижасида ШМ *n*-йилда макроиқтисодий барқарорлаштириш соҳасида мустақилликка эришилган йиллардан буён биринчи марта бир мунча муваффақиятларга эришди. Инфляция даражаси, агар илгари гиперинфляция чегараларида бўлган бўлса, *n*-йилда ойига 3 фоизгача даражани ташкил қилди. Бироқ, ишлаб чиқариш ҳажми ҳамон энг бўш қирралигича сақланиб қолди. *n-2* - йилда ЯИМ реал кўринишда 23 фоиз қисқарган бўлса, *n-1* -йилда 12 фоизга ва *n*-йилда яна 10 фоизга қисқарди. *n*-йилдаги қисқаришга асосан қишлоқ хўжалиги экинларини йиғиштириб олиш давридаги ноқулай оби-ҳаво шароитлари ҳам салбий таъсир ўтказди. Ундан ташқари расмий статистика маълумотларида норасмий, яъни яширин иқтисодиётдаги ўсиш ҳисобга олинмас эди. Иқтисодий фаолиятга, шунингдек ислохатларни олиб боришдаги орқага қайтишлар ҳам салбий таъсир кўрсатди.

n-2 - *n-1*йилларда ҳамон пул-кредит сиёсатида собит қадамлик сезилмади. Кредит сиёсати гоҳ инфляцияни жиловлаш учун қаттиқлаштирилди, гоҳ банк ва корхоналарни ликвид маблағлари билан таъминлаш, ҳамда давлат бюджети камомадини қоплаш учун юмшатилиб турилди. *n*-йилда ҳукумат олдинги йилларга нисбатан қаттиқроқ пул-кредит сиёсатини юритишга ҳаракат қилди. Ички кредит экспансияси ва кенг маънодаги пул массасининг чегараланишига *n*-йилда иккита сабаб таъсир кўрсатди. Биринчидан, касса усулидан ҳисобланган давлат бюджетининг камомади ЯИМнинг 3 фоиз миқдоригача қисқартирилган бўлса, иккинчидан, ғазначилик векселлари бозори, айниқса *n*-йилнинг иккинчи яримида анча фаоллашди. Бу бозорда хорижий иштирокчиларнинг қатнашуви натижасида давлат бюджети камомадининг анчагина қисмини ғазначилик векселлари ҳисобига молиялаштиришга муваффақ бўлинди. *n*-йилда шунингдек янги миллий валюта ҳам муомалага киритилди.

Дастурда бюджет кўрсаткичларига сезиларли тузатишлар киритилди. Касса усулида ҳисобланган давлат бюджетининг камомади *n-4* -йилда 23%ни ва *n-3* -йилда 12%ни ташкил этган эди. Бироқ *n*-йилдаги касса усулида ҳисобланган бюджетдаги тузатишларнинг асосий қисми юзаки эди, чунки давлат иш хақи, пенсия, нафақа ва бошқа тўловлар бўйича тўловларни ўз вақтида бажармаслиги натижасида унинг кредиторлик қарзлари кўпайиб борди. Бу қарзларнинг миқдори ЯИМга нисбатан тахминан 3%ни ташкил қилди. Шунинг учун ўтказиш усулида ҳисобланган давлат бюджетининг камомади амалда *n*-йилда *n-1* - йилга нисбатан ўзгармади ва тахминан 6%га тенг бўлди. Тузатиш ишларига мамлакатда ғазначиликнинг мавжуд эмаслиги салбий таъсир қилди, чунки функционал вазирликлар ғазначилик тасдиғидан ўтмаган харидларни бажариш ҳуқуқига эга эдилар ва натижада харажатлар бўйича катта миқдорда қарзлар тўпланиб қолди.

ШМнинг ТБ мустақилликка эришилган дастлабки йилларда катта босимга учради ва катта миқдорда муддати ўтиб кетган ташқи қарзларга йўл қўйилди, айниқса газ импорти бўйича. *n-1* -йилда газ экспортлари билан келишувга кўра ташқи қарзлар орқароқ муддатга сурилиши натижасида аҳвол бир мунча ўнглана бошлади. *n*-йилда ташқи иқтисодий кўрсаткичлар бўйича реал алмашув курси сезиларли ошишига қарамадан долларда ҳисобланган экспорт 14% га ошди. САВ камомади ЯИМга нисбатан 2001 йилдаги 5,4% дан *n-1* - йилда 4,4% га ва *n*-йилда 2,7% гача қисқарди. САВнинг ташқи иқтисодий операциялари бўйича йилма-йил камомад бўлганлиги сабабли мамлакатнинг ташқи қарзи ошиб борди, аммо *n*-йил охирига келиб, у назоратдан чиқиб кетмади.

n-2 - йил охирига келиб мавжуд кўп алмашув курсларининг бекор қилинганидан сўнг расмий алмашув курси валюта аукционидида белгиланадиган бўлди. Лекин кейинги даврларда ҳукуматнинг валюта сиёсатида ўзгаришлар содир бўлиб турди. Вақти-вақти билан ШМнинг Марказий банки бозор босимида жавобан алмашув курсида тебранишларга йўл қўйиб турди. Бошқа холларда эса, Марказий банк номинал курсни ушлаб туриш мақсадида катта миқдорда валюта интервенциялари амалга ошириб турди. *n*-йилнинг сентябрига келиб алмашув курсининг норасмий коридори киритилди. *n*-йилнинг охирларида ғазначилик векселлари бозорига хорижий капиталнинг оқиб кириши натижасида Марказий банк ўз сиёсатини заҳираларини тиклашга қаратди. Нисбатан барқарор алмашув курси шароитида миллий валютанинг реал алмашув курси кўтарилиб борди, лекин бу ҳолат қисқа муддатли даврда экспортга қаршилик кўрсатмади. Капитал четининг аҳволи бирмунча мустаҳкамланди ва у ғазначилик векселлари бозорида хорижий капиталнинг қатнашуви билан боғлиқ бўлди.

3. Тизимий ислоҳатлар.

n-йилнинг охирларига келиб хал қилувчи соҳаларда муҳим қадам қўйилди: нархлар ва фойда нормасини бошқариш бекор қилинди; савдо режимини эркинлаштиришда кучли қарорлар қабул қилинди; кичик корхоналарни хусусийлаштириш тугалланиб, ўрта ва йирик корхоналарни хусусийлаштириш

бошланди; қишлоқ хўжалиги ва энергетика секторларини қайта қуриш ишлари бошланди.

Аммо тизимий ислоҳатлардаги муваффақиятлар *n-2* -йилда бошланган комплекс ислоҳат дастурларидан кутилган натижалардан ҳамон орқада қолмоқда эди. Макроиктисодий барқарорлик иқтисодий ўсиш учун зарур, аммо етарли бўлмаганлиги сабабли *n*-йилнинг охирларида тизимий ислоҳатларни янада кенгайтириш ва чуқурлаштириш зарурияти туғилди. Фақат шундагина ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш ва аҳоли турмуш даражасини кўтариш мумкинлигини ҳамма тан олар эди. Энг устувор вазифа сифатида хусусий секторнинг ривожига таъсир кўрсатиш учун бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиқадиган қонун ва усулларни жорий қилиш, маъмурий тўсиқларни олиб ташлаш ва хусусийлаштириш суръатларини жадаллаштириш бўлиб қолди. Аҳолининг ишончини тиклаш мақсадида банк секторини ислоҳқилиш ва молиявий ресурсларни хусусий сектор ривожига ва инвестицияларга йўналтириш зарур эди. Қишлоқ хўжалиги ва энергетиканинг муҳим ҳаётий секторларини комплекс қайта қуриш ҳамон бозор иқтисодиётига йўналтирилган тизимни яратиш, тўлов интизомини мустаҳкамлаш ва давлат ресурсларидан фойдаланишда талон-тароғликка қарши кураш билан узвий боғлиқда бўлди. Ва, ниҳоят, кам таъминланган аҳоли қатламларини ижтимоий ҳимоялаш ва ижтимоий ҳимоянинг манзиллигини таъминлашга асосланиб, тезда меҳнат бозорини чуқур ислоҳқилиш кун тартибида турар эди.

Вазият

ШМ да реал секторнинг ривожига.

n-6 - йилда мамлакат мустақилликка эришгач, реал секторда ишлаб чиқариш ҳажми кескин қисқариб кетди. *n-6*-йилдан *n*-йилгача ишлаб чиқариш ҳажмининг қисқариши 50%ни ташкил қилди. *n*-йилда оби-ҳавонинг ноқулай келиши натижасида паст ҳосил олиниши қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида пасайишнинг давом этишига асосий сабаблардан бири бўлди. Аммо иқтисодий ислоҳатлар олиб боришдаги ноаниқликлар ҳам пасайиш тенденциясининг давом этишига таъсир ўтказди. Солиққа тортиш тизимидаги нобарқарорлик, қонунчилик асосларининг бўшлиғи, ҳаддан ташқари иқтисодиётни бошқарилишида давлатнинг аралашуви, коррупциянинг кенг тарқалиши *n*-йилнинг охирига қадар иқтисодий ўсишнинг содир бўлмаслига таъсир қилган асосий сабаблар бўлди. *n-3* - йилда 10000% га етган инфляция ниҳоят жиловланди ва унинг суръатлари *n*-йилда ойига ўртача 3% гача пасайди (бир йилда 42,6%). Қайд қилинган ишсизлик даражаси нисбатан паст бўлсада, тўла бўлмаган бандлик кенг тарқалди. *n*-йилда тизимий ислоҳатлар суръати бироз жадаллашди, лекин бу соҳада ҳали кўп ишлар қилиниши лозим эди.

1. Ишлаб чиқариш ҳажмидаги ўзгаришлар.

n-2 - йилда реал ЯИМ 23%га, *n-1* -йилда – 12%га ва *n*-йилда 10%га қисқарди (2.1-жадвал). Қисман *n*-йилдаги пасайишни ҳосилни йиғиб-териш давридаги ноқулай оби-ҳаво шароитлари билан изоҳлаш мумкин. Шу йили қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш 10%га, sanoat маҳсулотлари

эса 5%га пасайди. Қурилиш секторидаги хизматлар расмий статистика маълумотларига кўра 44%га пасайди. Бу ҳолат қурилиш соҳасида анчагина ”қора бозор” хиссаси ошиб кетганлигини тахмин қилишга имкон беради. Солиқ тизими ва ислоҳатлардаги мавҳумлик ҳам мамлакатдаги иш фаолиятига салбий таъсир қилиб, инвестициялар борасида қарорлар қабул қилишни кечиктиришга олиб келди.

1.1. Ишлаб чиқариш.

n-5 - n - йилларда саноат тармоғининг хиссасига ЯИМнинг 30-35% тўғри келган. Ҳисоб-китобларга кўра, *n-2* -йилда саноат маҳсулотини ишлаб чиқариш 27% га, *n-1* -йилда – 12% га ва *n*-йилда 5% га қисқарди. Саноат тармоғидаги бундай пасайишга бир қанча омиллар таъсир ўтказди. Биринчидан, бюджет чекловларининг янада қаттиқлашуви. Бунга, айниқса газ билан таъминлашда нархларнинг дунё нархларигача оширилиши натижасида газ тақсимооти масаласи давлат монополиясидан чиқарилиши ва ташқи тўловлар бўйича давлат кафолатларининг бекор қилиниши яққол мисол бўла олади. Иккинчидан, инфляция даражасининг пасайиб бориши билан банклар ўз кредит портфелларининг сифатини оширишга киришдилар ва корхоналарга кредит ажратиш масаласида қаттиқ талаблар қўя бошладилар. Учинчидан, хусусийлаштиришнинг жадаллашувига қарамасдан корхоналарда меҳнат унумдорлигини ошириш учун корхоналарни тубдан қайта қуриш талаб қилинар эди.

n-5 - n -йиллар мобайнида қишлоқ хўжалигининг ЯИМдаги салмоғи 10-15%ни ташкил қилган. Умумий қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг ҳажми реал кўринишда *n-2* -йилда 17%га, *n-1* -йилда 4%га ва *n*-йилда яна 10%га қисқарди. 2003 йилдаги ҳосилнинг паст даражада бўлиши ноқулай оби-ҳаво шароитларига боғлиқ бўлди ва натижада дон ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш кескин қисқариб кетди. Ундан ташқари қишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган минерал ўғитлар сингари ишлаб чиқариш ресурсларининг етишмаслиги сабабли қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги даражаси йилдан-йилга пасайиб борди. Чорвачилик маҳсулотлари деқончилик маҳсулотларидек кескин пасаймаган бўлсада, дон ишлаб чиқаришнинг қисқариши ва қора мол ҳамда тери экспортига солиқ киритилиши муносабати билан пасайди. Қишлоқ хўжалиги секторида ҳамон эски тизимдан сақланиб қолган жамoa хўжаликларининг салмоғи 80%ни ташкил қилади.

1.2. Харажатлар.

Одатда бозор иқтисодиётига мослашиш даврида МХТнинг статистик маълумотлари анча ишончсиз бўлади. Ушбу муаммо ШМ шароитларида янада чуқурлашиб кетган. Бир қатор йиллар давомида инфляция даражасининг ҳаддан ташқари юқори бўлиши реал ва номинал кўрсаткичларни, айниқса ЯИМнинг харажатлар бўйича таркибини белгилашда бир қатор қийинчиликлар туғдиради. Миқдорий кўрсаткичлар борасида баъзи шубҳалар мавжудлигига қарамасдан, *n-1* -йилдаги 7% реал ўсишни ҳисобга олмаганда, *n-5 - n* -йилларда истеъмол кескин қисқарди (2.2-жадвал). Асосий капиталга қўйилмалар эса

унданда кўпроққисқарди. Бунинг асосий сабаблари, юқорида кўрилганидек, иш фаолиятидаги ноқулай шароитлар ва норасмий тўсиқларнинг мавжудлигидир. Олдинги йиллардан фарқли ўлароқ, $n-1$ – n - йилларда моддий айланма маблағларни жамғариш сезиларли даражада секинлашди. $n-4$ – $n-2$ -йилларда катта ҳажмдаги жамғариш, илгари жамғарилган моддий айланма маблағларни ҳисобга олишдаги ноаниқликлар туфайли қайд қилинган бўлиши мумкин. Шунга қарамасдан, n -йилга келиб катта ҳажмда жамғарилган моддий айланма маблағлар тақдири ноаниқ бўлиб турибди: вақти келиб улар сотиладими ёки ҳисобдан чиқариладими – масала очиққолмоқда.

2. Нархлардаги ўзгаришлар.

n -йил охирларида ШМ гиперинфляция чегарасида турар ва инфляция даражаси 10000% га тенг бўлган эди. $n-2$ -йилнинг катта қисми ва $n-1$ -йилнинг бошларида инфляция даражаси нисбатан юқори ва нобарқарор бўлди (2.3-жадвал). Ушбу даврдаги нобарқарорлик дастлабки пайтларда пул-кредит сиёсатидаги изчилсизлик ва вақти-вақти билан маъмурий бошқариладиган нархларни кескин ошириш, ҳамда улардан кейинги босқичларда $n-2$ -йилнинг охирларида бошланган иқтисодий ислохатлар тадбирларига киритилган нархлар ва алмашув курсини эркинлаштириш билан боғланган эди. Ислохатларда белгиланган чора-тадбирларни амалга ошириш натижасида инфляция суръатлари кескин қисқарди. $n-1$ -йилнинг катта қисми мобайнида ўртача ойлик инфляция даражаси 5% ни ташкил қилди. Бироқ $n-1$ -йилнинг охирлари ва n -йилнинг бошларида пул-кредит сиёсатининг юмшатилиши ва бошқариладиган нархларнинг оширилиши натижасида инфляция яна кўтарилди.

Инфляция суръатлари n -йилнинг март ойидан бошлаб кескин пасая бошлади. Бунга қаттиқ пул-кредит сиёсатининг олиб борилиши ва нисбатан барқарор алмашув курси таъсир кўрсатди. Аввалги йиллардан фарқли ўлароқ, инфляция суръатлари, бошқариладиган нарх ўзгаришларини ҳисобга олмаганда, n -йилнинг охирларигача паст даражада сақланди ва ўртача ойлик инфляция суръатлари 3% гача пасайди. Йиллик инфляция даражаси n -йилда (олдинги йилнинг декабридан ушбу йилнинг декабригача) 40% дан сал паст бўлди.

n -йилнинг охирига келиб барча бошқариладиган нархлар ва фойда нормалари бекор қилинди. Монополиядан чиқариш кўмитаси монопол фирмаларнинг нархларни эркинлаштиришдан фойдаланиб қолишлари масаласини назорат остига олишга ҳаракат қилган бўлсада, мамлакат иқтисодиётини монополиядан чиқариш ютуқлари паст даражада бўлди. Савдони эркинлаштириш нархлар бўйича рақобатни киритишига туртки берди.

3. Меҳнат бозоридаги ўзгаришлар.

$n-2$ – n -йилларда меҳнат бозоридаги тенденциялар асосан барқарор бўлиб, банд аҳолининг сони унчалик қисқармади (2.4-жадвал). Давлат секторида банд бўлган ишчи кучининг салмоғи 69,2% дан 64,2% гача қисқарди, коллектив секторда эса (акционерлик компанияларига айлантирилган, лекин ҳозирча хусусийлаштирилмаган корхоналарни ҳам қўшганда) бироз ошди.

n-йил давомида расмий ишсиз сифатида қайд қилинганлар сони ишчи кучининг 1% дан ҳам паст бўлди. Умуман олганда, кадрларни қисқартириш ишлари олиб борилмади, чунки корхоналар ҳамон кўпчилик ижтимоий хизматларни, масалан, мактабларда ўқитиш, уй-жой, медицина хизмати каби хизматларни ўз зиммаларига олган эдилар. Шунинг учун ойлар мобайнида ишчилар иш хақи олмасаларда, номинал жиҳатдан банд бўлиб туришни афзал кўрар эдилар. Ундан ташқари, меҳнат қонунчилигига кўра ишчиларни ишдан бўшатиш осон иш бўлмасдан, анча харажатлар билан боғлиқ эди. Тўлиқ бўлмаган бандлик ҳамон кенг тарқалган бўлиб, кўпчилик ходимлар мажбурий таътилда ёки тўлиқ бўлмаган иш кунида меҳнат қилар эдилар. Масалан, танлама кузатиш натижаларига кўра *n-1* -йилнинг биринчи ярмида ишчи кучининг 14% мажбурий таътилда ва яна 6% тўлиқ бўлмаган иш кунида банд бўлган.

Ишлаб чиқариш ҳажмининг кескин қисқариши даврида бандлик даражасининг нисбатан барқарорлиги *n*-йил мобайнида меҳнат унумдорлигининг кескин пасайиб кетган деган хулоса чиқаришга асос беради. Албатта, меҳнат унумдорлигининг пасайиши, агар ишлаб чиқариш ҳажми кўрсаткичи норасмий секторни ҳам қамраб олганида ва бандлик кўрсаткичига тегишли тузатишлар киритилганда, унчалик сезиларли бўлмас эди.

Реал иш хақи (ИНИ билан дефляция қилинган) *n-2* -йилда 17% га пасайди, *n-1* -йилда 21% га ошди ва *n*-йилда 3% га пасайди (2.5-жадвал). Бироқ бу ерда гап ҳисобга ўтказилган иш хақи тўғрисида бораяпти. Лекин иш хақи кўпинча ўз вақтида тўланмас эди. Ҳисоб-китобларга кўра, *n*-йилнинг охирларига келиб иш хақи бўйича қарздорлик йил давомида тўланган иш хақининг 17% ни ташкил қилган. Иш хақи бўйича қарздорлик суммасининг $\frac{1}{4}$ қисми бюджет муассасалари хиссасига тўғри келган.

Машиқлар ва муҳокама учун масалалар.

1. ЯИМ ва миллий даромад.

2.1 ва 2.2-жадвалларда ШМнинг ЯИМ ва ЭЯМД тўғрисида маълумотлар келтирилган.

1. Реал ЯИМнинг пасайиш масштаблари 2.1-жадвалнинг энг қуйи моддаларида келтирилган. *n-2* – *n* -йиллар мобайнидаги ўсиб боровчи усулда ЯИМнинг қанчага қисқарганлигини аниқланг. Қисқаришга қандай омиллар таъсир кўрсатган? Ўз кузатишларингизни исботлаш учун ШМ реал сектори бўйича маълумотларни келтиринг.

2. ЯИМнинг қайд қилинган бундай пасайишига ишониш мумкинми? Статистик маълумотлардаги қусурларга қандай омиллар таъсир ўтказган бўлиши мумкин?

3. 2.1-жадвалдаги сўроқ белгиси қўйилган жойлардаги маълумотларни аниқлаб, *n-2* – *n* -йиллардаги номинал ЯИМ таркибига изоҳ беринг. Қишлоқ хўжалиги ва саноат тармоқларидаги ишлаб чиқариш ҳажмлари тўғрисидаги маълумотлар қанчалик ишончли?

4. 2.1- жадвалнинг қўшимча маълумотларида n -йилда реал ЯИМ 10% га камайганлиги, нархлар эса ЯИМ дефляторига кўра 64.1% га ошганлиги кўрсатилган. Ушбу маълумотлардан фойдаланиб n -йилдаги номинал ЯИМ ҳажми ва унинг $n-1$ -йилга нисбатан қанчага ўзгарганлигини аниқланг. $n-2$ -йил нархларида n -йилдаги реал ЯИМ ҳажми қанчага тенг бўлади?

5. МХТдаги айниятлардан фойдаланиб 2.2-жадвалдаги сўроқ белгиси қўйилган жойлардаги кўрсаткичларни ҳисобланг. $n-2$ – n -йиллар мобайнида ялпи истеъмол таркибида содир бўлган ўзгаришларга изоҳ беринг.

6. n -йил учун ЯИМга нисбатан фоизларда жамғарма кўрсаткичини ҳисобланг. Иқтисодий фаолиятнинг қайси секторлари (давлат бошқарув идоралари, уй хўжаликлари, номолиявий корпорациялар), кўринишича, жамғарма счетларида мусбат қолдиққа эга? Уларнинг қайси бирлари олган маблағларига нисбатан кўпроқ харажат қиладилар (яъни харажатлари даромадларидан ошиб кетади)?

II. Нархлар.

2.3-жадвалда истеъмол нархлари тўғрисида маълумотлар келтирилган.

7. 2.3-жадвалдаги сўроқ белгиси қўйилган жойлардаги маълумотларни аниқланг. n -йилнинг иккинчи ярми охиридаги инфляция даражасини ҳисоблаб, уни биринчи ярим йилликдаги инфляция даражаси билан таққосланг. n -йил давомида қайси омиллар инфляция даражасининг пасайишига сабаб бўлган?

8. Давр охиридаги инфляция даражасини унинг ўртача даврдаги даражасига нисбатан масштабларига изоҳ беринг: қачон инфляция суръатлари ошган ва қачон пасайган?

9. ИНИ шаклида ҳисобланган инфляция даражасини 2.1-жадвалдаги ЯИМ дефлятори шаклида ҳисобланган инфляция даражаси билан таққосланг. Нима учун улар орасида тафовутлар мавжуд? ШМ учун ИНИ инфляция даражасини ҳисоблаш учун қанчалик мос келишига баҳо беринг.

III. Бандлик, ишсизлик ва иш ҳақи

2.4-жадвалда секторлар бўйича бандликнинг ўзгариши ва ишсизлик масштаблари тўғрисида, 2.5-жадвалда эса иш ҳақининг ўзгариши тўғрисида маълумотлар келтирилган.

10. $n-2$ – n -йиллар оралиғида ўсиб боровчи усулда бандлик даражаси қандай ўзгарган? Бандлик даражасининг пасайиши реал кўринишдаги ЯИМ ҳажмини камайишига қанчалик мос келади? Меҳнат унумдорлиги тўғрисида қандай хулосалар чиқариш мумкин?

11. Бандлик таркибини 2.1-жадвалдаги ЯИМ таркиби билан солиштиринг. Улар қанчалик ўзаро боғланган? Салмоқлардаги фарқланишлар сабаби нимада? Салмоқларнинг ўзгаришини-чи?

12. n -йил охирига келиб 351.000 киши ишсиз сифатида қайд қилинган. ШМда бу тўлиқ бўлмаган бандликни ифодалайдими? Тўлиқ бўлмаган иш кунида банд бўлганлар ва мажбурий таътилга чиқарилганларни ишсиз деб ҳисоблаш мумкин-ми?

13. *n*-йил давомида номинал ўртача иш хақи қандай ўзгарган? *n*-йилда реал иш хақи қанчага камайган (*n*-йил декабридаги иш хақи *n-1* -йилнинг декабрига нисбатан)? ШМда реал иш хақининг пасайишига таъсир қилган асосий омилларни кўрсатинг.

14. Ўртача иш хақларидаги ўзгаришлар аҳолининг реал даромадлари тўғрисида хулосалар чиқаришга имкон берадими? Бунинг учун қўшимча яна қандай маълумотлардан фойдаланиш талаб қилинади?

15. Иш хақининг пасайиши ва нархлар ошишини ушлаб туриш учун солиқларга асосланган даромаларни бошқариш сиёсати олиб борилган. Сизнинг фикрингизча, қанчалик ушбу сиёсат иш хақининг ошишини чегаралаш учун самарали: давлат хизматчилар учун, давлат корхоналари учун ва хусусий сектор учун?

Ахборий таъминот

3.1-жадвал

n-2 – n - йиллардаги ШМнинг ЯИМ таркиби

	<i>n-2</i> -йил	<i>n-1</i> - йил	<i>n</i> -йил
	(Млн. ШМ миллий валютасида)		
Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)	12.038	54.51 6	?
шу жумладан:			
Саноат ва қазиб олиш саноати	4.215	16.87 3	23.675
Қурилиш	895	3.753	4.459
Қишлоқ хўжалиги, балиқ ва ўрмон саноати	1.754	7.507	9.465
Савдо ва умумий овқатланиш	619	2.888	5.578
Траспорт ва алоқа	694	5.301	10.181
Бошқа хизматлар	3.306	13.66 4	21.582
	(ЯИМга нисбатан фоизларда)		
Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)	100,0	100,0	100,0
шу жумладан:			
Саноат ва қазиб олиш саноати	34,0	31,0	?
Қурилиш	7,4	6,9	5,5
Қишлоқ хўжалиги, балиқ ва ўрмон саноати	14,6	13,8	?
Савдо ва умумий овқатланиш	5,1	5,3	6,9
Траспорт ва алоқа	5,8	9,7	12,6
Бошқа хизматлар	27,5	25,1	26,8
<i>Қўшимча маълумотлар</i>	(Фоизлардаги ўзгаришлар)		
Номинал ЯИМ	667,4	352,9	?

Реал ЯИМ	-22,9	-12,2	-10,0
ЯИМ дефлятори	895,3	415,8	?

3.2-жадвал

n-2 – n - йиллардаги ШМнинг ЯИМдан фойдаланиши

	n-2 -йил	n-1 -йил	n-йил
	(Млн. ШМ миллий валютасида)		
Ялпи эгаликдаги миллий даромад ($Y_{ЭМД} = Y_{ИМ} + Y_f + TR_f$)	12.006	54.063	80.397
Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ=ялпи истеъмол+экспорт-импорт)	12.038	54.516	?
Соф омил даромадар (Y_f)	-132	-747	-1045
Соф трансфертлар (TR_f)	100	294	931
Ялпи истеъмол ($Y_{И} = Y_{Истеъмол} + Y_{Инвестициялар}$)	12.704	56.290	?
Истеъмол(C)	8.166	41.651	?
Шахсий истеъмол (C_p)	5.835	30.065	?
Давлат истеъмоли (C_g)	2.331	11.595	17.472
Инвестициялар (I)	4.538	16.640	18.531
Асосий капиталга қўйилмалар	2.858	12.759	16.832
Моддий айланма маблағларни жамғариш ва бошқалар	1.1680	1.881	1.699
Товар ва хизматлар соф экспорти (экспорт минус импорт) (NX)	-666	-1.774	-2.053
	ЯИМга нисбатан фоизларда		
ЯИМ таркиби	100,0	100,0	100,0
Истеъмол(C)	67,8	76,4	?
Шахсий истеъмол (C_p)	48,5	55,1	?
Давлат истеъмоли (C_g)	19,4	21,3	21,7
Инвестициялар (I)	37,7	26,9	23,0
Асосий капиталга қўйилмалар	23,7	23,4	20,9
Моддий айланма маблағларни жамғариш ва бошқалар	14,0	3,4	2,1
Товар ва хизматлар соф экспорти (экспорт минус импорт) (NX)	-5,5	-3,3	-2,6
Ялпи жамғариш ($S = Y_{ЭМД} - C$)	31,9	22,8	?
Реал ЯИМнинг ўзгариши	(Фоизлардаги ўзгаришлар)		
ЯИМ	-22,9	-12,2	-10,0
Истеъмол (C)	-13,2	7,0	-14,7
Асосий капиталга қўйилмалар	-19,9	-6,4	-26,8

ШМда *n-3 – n* - йиллардаги ИНИ

Чорак	Йил/ ой	Истеъмол нархлари индекси (ИНИ)					
		Индекс (дек. <i>n-3</i> йил=100)			Фоизларда ўзгаришлар		
		Ойлик	Йил/чорак		Ойлик	Йил/чорак	
			ўртача	давр охирига		ўртача	давр охирига
	<i>n-3 -йил</i>		20,0	4,2		10155,0	4734,9
	<i>n-2 -йил</i>		100,0	41,8		401,1	891,2
	Январ	23,8			19,2		
	Феврал	26,6			12,6		
1ч.	Март	28,3	28,3	26,3	5,7	41,9	109,7
	Апрел	30,0			6,0		
	Май	31,6			5,2		
2ч.	Июн	32,8	32,8	31,5	3,9	15,9	19,6
	Июл	33,5			2,1		
	Август	34,6			2,6		
3ч.	Сентябр	36,9	36,9	34,9	7,3	12,4	11,0
	Октябр	45,2			22,6		
	Ноябр	77,9			72,3		
4ч.	Декабр	100,0	100,0	74,4	28,4	171,2	113,0
	<i>n-1 -йил</i>		281,7	199,1		181,7	376,7
	Январ	121,2			21,2		
	Феврал	143,1			18,1		
1ч.	Март	159,5	159,5	141,3	11,4	59,5	90,0
	Апрел	168,7			5,8		
	Май	176,5			4,6		
2ч.	Июн	184,9	184,9	176,7	4,8	16,0	25,1
	Июл	194,6			5,2		
	Август	203,5			4,6		
3ч.	Сентябр	232,4	232,4	210,1	14,2	25,7	18,9
	Октябр	253,5			9,1		
	Ноябр	269,3			6,2		
4ч.	Декабр	281,7	?	268,2	4,6	21,2	27,6
	<i>n-йил</i>		393,5	358,8		39,7	?
	Январ	308,1			9,4		
	Феврал	330,9			7,4		
1ч.	Март	340,9	340,9	326,6	3,0	?	21,8
	Апрел	349,0			2,4		
	Май	351,5			0,7		
2ч.	Июн	351,8	351,8	350,8	0,1	3,2	7,4
	Июл	352,2			0,1		
	Август	372,3			5,7		
3ч.	Сентябр	379,7	?	368,0	2,0	7,9	?
	Октябр	385,4			1,5		
	Ноябр	390,0			1,2		
4ч.	Декабр	393,5	393,5	389,7	0,9	3,6	5,9

3.4-жадвал

ШМда *n-3* – *n* - йиллардаги бандлик ва ишсизлик

	<i>n-3</i> -йил	<i>n-2</i> -йил	<i>n-1</i> -йил	<i>n</i> -йил
	(Минг киши)			
Умумий банд аҳоли сони ¹	23.427	22.179	21.962	20.868
Саноат	7.017	6.249	5.761	5.335
Қишлоқ хўжалиги ²	4.874	4.750	5.258	5.006
Қурилиш	1.771	1.640	1.485	1.366
Транспорт ва алоқа	1.604	1.491	1.449	1.398
Савдо ва моддий хизматлар ³	1.711	1.629	1.614	1.552
Соғлиқни сақлаш ва ижтимоий хизматлар	1.532	1.508	1.516	1.481
Маориф ва маданият	2.300	2.277	2.247	2.141
Бошқалар	2.618	2.635	2.632	2.589
	(Умумий бандларга нисбатан фоизларда)			
Умумий банд аҳоли сони ¹	100,0	100,0	100,0	100,0
Саноат	30,0	28,2	26,2	25,6
Қишлоқ хўжалиги ²	20,8	21,4	23,9	24,0
Қурилиш	7,6	7,4	6,8	6,5
Транспорт ва алоқа	6,8	6,7	6,6	6,7
Савдо ва моддий хизматлар ³	7,3	7,3	7,3	7,4
Соғлиқни сақлаш ва ижтимоий хизматлар	6,5	6,8	6,9	7,1
Маориф ва маданият	9,8	10,3	10,2	10,3
Бошқалар	11,2	11,9	12,0	12,4
Ишсизлик				
қайд қилинганлар сони (йил охирига, минг киши)	84	82	127	351
улардан нафақа оладиганлари	50	48	74	215
Ишсизлик даражаси ⁴ , %	0,3	0,3	0,5	1,3

Изоҳ:

- 1) Ўртачайиллик, ёлланмаган ходимлар ҳисобга олинмаган.
- 2) Хусусий фермаларда банд бўлганлар ҳам қўшилган.
- 3) Умумий овқатланиш, техника харид қилиш, сотиш ва сақлаш ҳам қўшилган.
- 4) Йил охирида меҳнатга лаёқатли аҳоли таркибида қайд қилинган ишсизлар салмоғи.

3.5-жадвал

n-3 – n -йилларда ШМдаги номинал ва реал иш хақи

		Номинал иш хақи ¹		Ўртача реал иш хақи ²	
		Ойига м/в	Индекс, дек <i>n-2</i> –й=100	Индекс, дек <i>n-2</i> –й=100	Фоизларда ўзга-риш (12 ойлик)
<i>n-3 -йил</i>	Ўртача	1,6	4,7	117,5	-40,7
<i>n-2-йил</i>	Ўртача	13,8	41,5	97,9	-16,7
	Январ	7,6	23,0	96,9	-19,2
	Феврал	7,6	22,9	85,7	-11,6
1ч.	Март	8,5	25,5	90,2	5,3
	Апрел	8,8	26,7	88,9	-1,5
	Май	9,4	28,5	90,1	1,4
2ч.	Июн	10,4	31,5	96,0	?
	Июл	11,1	?	99,9	4,0
	Август	11,4	34,5	100,5	0,6
3ч.	Сентябр	12,2	36,9	100,1	-0,4
	Октябр	18,9	57,1	126,3	26,2
	Ноябр	25,9	78,1	100,2	-20,6
4ч.	Декабр	33,1	100,0	100,0	-0,2
<i>n-1 -йил</i>	Ўртача	80,4	242,8	118,8	21,3
	Январ	35,4	107,0	88,3	-11,7
	Феврал	46,0	138,8	97,0	9,9
1ч.	Март	55,5	167,6	105,1	8,4
	Апрел	59,8	180,5	107,0	1,8
	Май	67,6	204,2	115,7	8,2
2ч.	Июн	79,2	239,2	129,3	11,8
	Июл	83,4	251,9	129,5	0,1
	Август	89,9	271,4	133,4	3,0
3ч.	Сентябр	97,9	295,6	127,2	-4,6
	Октябр	104,5	315,5	124,4	-2,2
	Ноябр	111,2	335,7	124,7	0,2
4ч.	Декабр	134,4	405,7	144,0	15,6
<i>n-йил</i>	Ўртача	137,8	416,1	115,8	?
	Январ	114,5	345,8	112,2	-22,1
	Феврал	120,9	365,1	110,3	-1,7
1ч.	Март	129,3	390,5	114,6	3,8
	Апрел	129,6	391,3	112,1	-2,1
	Май	132,1	398,8	113,5	1,2
2ч.	Июн	137,7	415,9	118,2	4,2
	Июл	143,7	433,9	123,2	4,2
	Август	143,1	431,9	116,0	-5,8
3ч.	Сентябр	146,1	441,1	116,2	0,1
	Октябр	148,2	447,5	116,1	0,0
	Ноябр	144,8	437,1	112,1	-3,5
4ч.	Декабр	163,7	494,2	?	?

Изоҳ:

1) Давлат секторидаги ўртача иш хақи.

2) ИНИ бўйича дефляцияланган.

VII. ГЛОССАРИЙ

Атаманинг ўзбек тилида номланиши	Атаманинг инглиз тилида номланиши	Атаманинг рус тилида номланиши	Атаманинг маъноси
Арифметик ўртача	Arithmetic mean	Арифметическая средняя	шундай илмий қоидага асосланган ўртачага айтиладики, у билан белгининг айрим қийматларини алмаштирилса, уларнинг умумий йиғиндиси ўзгармаслиги ва тўплам бирликлари сонига нисбатан пропорционал тақсимланиши зарур
Асосий фондлар	fixed assets	основные фонды	мамлакат миллий бойлигининг муҳим қисми. Улар ишлаб чиқариш жараёнида кўп марта фойдаланиладиган ва ўз қийматини тайёр маҳсулотга аста-секин ўтказиб борадиган активлар ҳисобланади
Аҳолини такрор пайдо бўлиши нетто коэффиценти	Re-formation of the net rates of population	Коэффициент нетто воспроизводства населения	бутун умри мобайнида бир аёл туққан болаларининг онаси туққан ёшигача яшаганларнинг ўртача сони.
Айланма маблағлар	Current assets	Оборотные средства	хўжалик юритувчи субъектларнинг айланма фондлари ва муомала фондларини ташкил этувчи маблағлар.
Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш	Social Protection	Социальная защита	давлат томонидан аҳолига барча ҳаёт кечириш шарт-шароитларини яратиш учун мақсадли йуналтирилган қафолатлар тизими.
Аҳолининг	The real	Реальные	нарх даражаси ўзгаришини

реал даромадлари	incomes of the population	доходы населения	ҳисобга олиб, аҳолининг ихтиёрида бўлган даромадга сотиб олиш мумкин бўлган товар ва хизматлар миқдори, яъни, аҳолининг ихтиёрида бўлган даромаднинг харид қуввати.
Бандлик	employment	занятость	меҳнатга лаёқатли аҳолининг ижтимоий фойдали меҳнат билан машғул бўлиши; фуқароларнинг шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган ва қонунга зид келмайдиган, меҳнат даромади берадиган фаолияти.
Банкрот	bankrupt	банкрот	хўжалик суди томонидан эътироф этилган, қарздорнинг пул мажбуриятлари бўйича кредиторлар талабларини тўла ҳажмда қондиришга ёки мажбурий тўловлар бўйича ўз мажбуриятини бажаришга қодир эмаслиги.
Барқарорлик	stability	стабильность	ҳодиса ва жараёнларнинг амал қилиши ҳамда ривожланишдаги ўзига хос муайянлик ҳолати
Бевосита инвестиция	direct investment	устойчивость прямых инвестиций	капитал қўйилмаларни инвестор томонидан тўғридан-тўғри инвестицион объектларга йўналтирилиши назарда тутилади.
Бизнес	Business	Бизнес	фойда олишга қаратилган (эҳтиёж ва муҳтожликни қондириш натижасида) тадбиркорлик фаолиятини англатади

Билвосита инвестиция	indirect investment	косвенное инвестирование	воситачи молиявий ташкилотлар орқали инвесторлар томонидан капитал қўйилмаларнинг қўйилиши тарзида ифодаланади.
Бозор конъюнктураси	market conditions	рыночные условия	муайян вақт мобайнида товарлар бозорининг ҳолатини тавсифловчи вақтинчалик иқтисодий вазият бўлиб, қуйидаги белгилар орқали аниқланади: ички ва ташқи савдодаги ўзгаришлар; ишлаб чиқариш ва қурилиш динамикаси; товар захиралари ҳаракати; нархлар динамикаси ва бошқалар.
Бюджет дефицити	budget deficit	бюджетный дефицит	бюджет харажатларининг бюджет даромадларидан ошиб кетиши натижасида вужудга келган тақчиллик
Глобал молиявий-иқтисодий бозор	Global financial market	Глобальный финансовый рынок	жаҳон мамлакатлари ўртасидаги молиявий-иқтисодий алоқаларни ягона хўжалик тарзида амал қилишига асосланган муносабатлар.
Давлат бюджети	State budget	госбюджет	давлат даромадлари ва сарфларининг молиявий режаси.
Давлат инвестицияси	State investments	Государственные инвестиции	давлат бюджети ва бюджетдан ташқари давлат фондлари ҳамда давлат корхоналари томонидан капиталлар қўйилишини ифодалайди.
Даромаднинг ички меъёри	Standards of internal revenue	Стандарты внутреннего дохода	инвестициядан пул оқимини, келажакдаги қийматини дисконт ставкаси билан белгиланган инвестицион

			маблағларни хозирги қийматига келтирилган аниқ бир инвестицион лойиҳанинг даромадлилик даражасини ифодалайди
Даромад солиғи	income tax	подходный налог	фуқароларни бир йил давомидаги ялпи даромадидан олинадиган мажбурий тўлов (солиқ).
Даромад солиғи ставкалари	Income tax rates	Ставки налога на прибыль	Аҳоли даромадларидан табақалаштирилган ҳолда олинадиган солиқларнинг фоизлардаги даражалари.
Диверсификация	the diversification	диверсификация	(лотинчадан diversus- ҳар хил ва facere-қилмоқ, бажармоқ) – ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш, маҳсулот ва хизматларни сотиш бозорларини кенгайтириш мақсадида тармоқ ва корхоналар фаолият соҳаларини кенгайтириш, маҳсулот ва хизматлар ассортиментларини кўпайтириш.
Диверсификация стратегияси	diversification strategy	стратегия диверсификации	корхона фаолиятини мавжуд маҳсулотлар ва бозорлар турини кенгайтириш орқали ривожланиш стратегиясидир.
Дивиденд	the dividend	дивиденд	акционерлик жамияти соф фойдасидан акция эгаларига тўланадиган қисми бўлиб, у акционерларга нақд пул ёки акциялар билан тўланади.
Дисконтланган қоплаш	To cover the discounted	Для того, чтобы	инвестицион лойиҳанинг амалга оширилишидан

меъёри	rate	покрыть скидку	бошлаб, иқтисодий ижобий самарага эришгунга бўлган қисқа вақт интервали
Жаҳон банки	The World Bank	Всемирный банк	1944 йилда Халқаро валюта жамғармаси билан бир вақтда тузилган биринчи давлатлараро инвестиция институтидир. Банк ўзининг фаолиятини 1946 йил 25 июндан бошлаган
<u>Институцион бирликлар</u>	institutional units	институционные единицы	активларга эгалик қилиш, мажбуриятлар олиш, иқтисодий фаолият юритиш ва бошқа бирликлар билан операциялар ўтказиш ҳуқуқига эга бўлган хўжалик юритувчи субъектлар.
<u>Истеъмол</u>	consumption	потребление	ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнининг охириги фазаси, ижтимоий маҳсулотдан аҳолини иқтисодий талабларини қондириш жараёни
<u>Истеъмол баҳолари индекси</u>	Consumer price index	Индекс потребительских цен	истеъмол саватига киритилган товар ва хизматлар баҳосининг ўтки бу даврдаги ўртача ўзгаришини ифодаловчи индекс. У одатда Ласпейрес формуласи бўйича аниқланади.
<u>Иш кучига сарфланган харажатлар</u>	Labor expenses	расходы на рабочую силу	иш берувчилар томонидан иш кучини ёллаш ва уни асраш билан боғлиқ бўлган харажатлар йиғиндиси
<u>Ишсизлик даражаси</u>	The unemployment rate	Уровень безработицы	ишсизлар сонини иқтисодий фаол аҳоли сонига нисбати. 16 ва ундан юқори ёшдагилар, лекин ишга эга

			бўлмаганлар, фаол иш қидираётганлар, ишни бошлашга тайёр турганлар ишсизлар деб аталади
<u>Иш ҳақи</u>	Remuneration	зарплата	жорий даврда иш берувчи томонидан ёлланган ходимга бажарган ишлари учун берилган пул ёки натура усулидаги тўловлар бўлиб, улар ҳисобланган суммалар йиғиндисидан ташкил топади ва икки қисмга бўлинади: иш ҳаққи ва ижтимоий суғуртага ажратмалар.
<u>Ишлаб чиқариш</u>	production	производство	маълум даврда алоҳида хўжалик юритувчи субъектлар тармоқлар ва иқтисодий секторлар томонидан ишлаб чиқарилган мол ва хизматлар қиймати
<u>Ишчи кучи бозори</u>	Labor market	рынок труда	– иш кучининг эгаси ва иш берувчилар орасидаги ижтимоий муносабатлар тизими.
<u>Иқтисодий фаол аҳоли</u>	The economically active population	Численность экономическ и активного населения	ўз иш кучини товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш учун тақдим этган доимий аҳолининг бир қисми (аёллар, эркаклар) бўлиб, улар банд аҳоли ва ишсизларга бўлинадилар.
<u>Иқтисодиёт активлари</u>	The assets of the economy	активы экономики	объектлар бўлиб, уларга институцион бирликлар яқка ҳолда ёки жамоа бўлиб эгалик қилиш ҳуқуқига эга бўладилар. Уларнинг эгалари маълум вақт давомида уларга эгалик қилишдан ёки улардан фойдаланишдан иқтисодий наф кўрадилар.

			Иқтисодий активлар-молиявий ва номолиявий активларга бўлинади
<u>Иқтисодиётни нг реал сектори</u>	The real sector of the economy	Реальный сектор экономики	иқтисодиётнинг бевосита моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ соҳаси бўлиб, у ўз ичига саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, алоқа тармоқларини олади
<u>Иқтисодий ночор корхоналар</u>	Insolvent enterprises	Несостоятель ных предприятий	муайян миқдорда капитал йўқотиш, ишлаб чиқариш майдонларининг қисқариши, ишсизлар сонининг ортиши, рақобатбардош бўлмаган махсулот ишлаб чиқарадиган ва бунинг учун катта миқдорда материаллар, хом ашё, ёнилғи, меҳнат ресурслари сарфлайдиган қолоқ, самарасиз корхона
Йўриқнома	instructions	инструкция	(инструкция) деб кузатиш дастурида кўзланган белгиларни бир хил талқин этишва тушунишни таъминлайди-ган кўрсатмалар мажмуасига айтилади.
Кузатиш объекти	monitoring facility	объект наблюдения	бу ўрганилаётган ходисалар ва жараёнлар, яъни корхоналар ва ташкилотлар, хўжаликлар, кишилар, оилалар, уй хўжаликлари, ва ҳоказоларни уларнинг фаолияти жиҳатидан қаралган тўплами
Комбинацион жадвал	combinational table	комбинацион ная таблица	эга қисмида объектларни иккита ва ундан ортиқ

			белгилари асосида гуруҳлаш натижаларини акс эттирадиган жадвалдир
Мода	mode	мода	тўпلامда энг кўп учрайдиган белги қийматига аталади. Дискрет қаторларда у энг кўп соҳиблар (варианталар) сонига эга бўлган варианта қиймати билан белгиланади.
Медиана	median	медиана	тўпلامни тенг иккига бўлувчи белгининг қиймати тушунилади
<u>Миллий бойлик</u>	national wealth	национально е богатство	кишилик авлоди меҳнати туфайли ва фойдаланиш мумкин бўлган табиий бойликлар йиғиндисидан ташкил топади. Меҳнат натижасида пайдо бўлган ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмларидан иборат ноз-неъматлар йиғиндиси миллий мулк деб аталади.
Миллий стандарт	national standard	национальны й стандарт	муайян мамлакат миқёсида, халқаро стандарт эса-бутун жаҳон ёки мамлакатлар бирлашмаси миқёсида ҳодисаларни таснифлаш, кўрсаткичларни тузиш ва ҳисоблаш, маълумотларни қайд қилишда қўлланадиган умумий талаб, тартиб ва контсептсиялар мажмуасидир.
Мутлақ кўрсаткичлар	Absolut index	Абсолютные показатели	ўрганилаётган ҳодисалар ва уларнинг белгиларини бир хиллигини, монандлигини, ўхшашлигини ифодалайди. Мутлақ миқдорлар

			ходисалар ёки белгиларнинг кўлами, сони, ҳажми, даражаси, макон ва замонда тақсимланиш сонини ифодалайди
Масштаб	scale	масштаб	кўрсаткичларни текисликдаги тасвирий нисбатларга айлантирувчи шартли меъёрдир
<u>Номинал иш ҳақи</u>	Nominal wage	Номинальн а зароботн а плат а	пул формадаги иш ҳақи, фақат пул ҳажмини ифодалайди, унинг сотиб олиш қобилиятини ҳисобга олмайди
Оммавий ҳодис а	mass phenomena	массовые явления	бирор объектлар тўпламида содир бўлган воқеа, ҳаракат натижаси.
Оммавий жараён	mass events	массовые события	бу объектлар тўпламида содир бўлган воқеалар оқими ва унинг характери, уларнинг ривожланиш даражалари, тўплама ҳодисалар кечишидаги (ҳаракатидаги) ўзгаришлар
<u>Резидент</u>	resident	резидент	нисбатан узоқ вақт давомида ҳудудида иқтисодий қизиқиши бўлган институцион бирликлар (корхоналар, ташкилотлар, уй хўжаликлари ва ҳ.к.лар).
Статистика	Statistics	Статистика	оммавий ҳодиса ва жараёнларни аниқ вақт ва замонда сифат ҳамда миқдордан ажралмаган ҳолда ўрганади
Статистика услубияти	Statistical method	Статистическ ий метод	оммавий ҳодиса ва жараёнларни ўрганишда, намоён бўладиган қонуниятларни ойдинлаштиришда ишлатиладиган ўзига хос услуб, яъни статистика

			назарияси ва амалиётида қўлланадиган йўллар, усуллар, воситалар мажмуаси
Статистик тадқиқот	Statistical investigation	Статистическое исследование	иккита босқич ва бир неча фазалардан ташкил топади ва уларда ўзига хос усуллар қўлланади
Статистик кўрсаткичлар	Statistic indexes	Статистические показатели	statistical method маълум макон ва замон шароитида оммавий ҳодиса ва жараёнларнинг ҳолатини, ривожланишини, тузилишини, ўзаро боғланишларини ифодаловчи меъёрлар юритилади
Таснифлаш	Classification	Классификация	ўрганилаётган ҳодисаларни тартиблаш мақсадида уларнинг муҳим белгиларига қараб гуруҳларга, туркумларга ва ҳоказоларга ажратишдир.
Таққослаш	Compare	Сравнение	турли кўрсаткичларни айирма ёки бўлиш йўли билан ўзаро солиштиришдир
Фасет	bezel	Фасет	ҳар бир тасниф бирликларини номма-ном ёзиб чиқиш рўйхати
Ценз	qualification	Ценз	кузатиш объектини аниқловчи меъёр, белгилар тўпламидир

VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар.

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2018 йил 21 сентябрдаги ПФ-5544-сонли Фармони.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги 2019 йил 27 августдаги ПФ-5789-сонли Фармони.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2018 йил 5 июндаги ПҚ-3775-сонли қарори.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Т.: “Халқ сўзи” 28.12.2018.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҲАРАКАТЛАР СТРАТЕГИЯСИ” Фармони.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълимдан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 2017 йил 16 февралдаги № 4958-сонли Фармони.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 20 апрелдаги № 2909 -сонли Қарори.

8. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг “Олий таълим вазирлигининг «Янги ўқув услубий мажмуаларни тайёрлаш бўйича услубий кўрсатмани тавсия этиш тўғрисида»ги 2017 йил 1 мартдаги №107-сонли буйруғи.

9. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг “Олий таълим вазирлигининг «Олий таълим муассасалари кафедралари Кенгашларини ташкил этиш тўғрисида»ги 2017 йил 13 мартдаги №138-сонли буйруғи.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ташқи савдо соҳасида бошқарув тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. - // Халқ сўзи, 2017 йил 15 апрель, № 75 (6769).

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси хусусийлаштирилган корхоналарга кўмаклашиш ва рақобатни ривожлантириш

Давлат кўмитасини ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони. - // Халқ сўзи, 2017 йил 19 апрель, № 77 (6771).

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича вакили институтини таъсис этиш тўғрисида”ги Фармони. - // Халқ сўзи, 2017 йил 5 май, № 90 (6784).

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги "Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори. - // Халқ сўзи, 2017 йил, 21 апрель, № 79 (6773).

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 майдаги "Ўзбекистон стандартлаштириш, метрология ва сертификатлаштириш агентлиги фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори. - // Халқ сўзи, 2017 йил, 2 май, №86 (6780).

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маҳаллий экспорт қилувчи ташкилотларни янада кўллаб – қувватлаш ва ташқи иқтисодий фаолиятни такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида”ги қарори Халқ сўзи, 2017 йил 22 июнь, №123.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 30 октябрдаги ПФ-5564-сонли “Товар бозорларида савдони янада эркинлаштириш ва рақобатни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. -// Халқ сўзи, 2018 йил 31 октябрь, № 225 (7183).

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлигини ташкил этиш тўғрисида” ги ПФ-5264-сон Фармони. 2017 йил 29 ноябрь.- lex.uz.

18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 мартдаги “Иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларига инновацияларни жорий этиш механизмларини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3698-сонли қарори. – Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 09.13.2018 й.

19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 ноябрдаги ПҚ-4022-сонли “Рақамли иқтисодиётни ривожлантириш мақсадида рақамли инфратузилмани янада модернизация қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. – Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 22.11.2018 й.

20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 январдаги “2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури” ПФ-5635-сон [Фармони](#). 17.01.2019 й.

21. Мирзиёев Ш.М. Халққа хизмат қилиш, одамларнинг манфаатларини таъминлаш-рахбарлар фаолиятининг асосий мезонидир. - // Халқ сўзи, 2017 йил 13 апрель, №73 (6767).

22. Мирзиёев Ш.М. Асосий мақсадимиз – мамлакатимизни янада тараққий эттириш ва халқимиз фаровонлигини юксалтиришдир. - // Халқ сўзи, 2017 йил 28 апрель, №84 (6778).

II. Махсус адабиётлар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Carlos Oliveira. “Options and Derivatives Programming in C++: Algorithms and Programming Techniques for the Financial Industry”. 2016. 260 pages
2. Carlos Oliveira. “Practical C++ Financial Programming”. 2015. 396 pages.
3. Nabixo'jaev A.A., Nasritdinova Sh.S., Sayfullaev S.N., Umarova M.A. Moliyaviy dasturlash. O'quv qo'llanma. – T.: “Иқтисодиёт”, 2010. 212 b.
4. N.M. Soatov, X. Nabiev, D.X. Nabiev, G.N. Tillaхо'jaeva. Statistika. Darslik. – T.: TDIU, 2011. – 548 bet.
5. X. Nabiyev, A.H. Ayubjonov, S.N. Sayfullaev. Iqtisodiy statistika. Darslik. – T.: TDIU, 2014. – 324 bet.
6. Статистика. Учебник. /Под ред. И.И. Елисеевой. – М.: Проспект, 2010. – 448 стр.
7. Харченко Н.М. Экономическая статистика. Учебник. – М.: Дашков и К, 2010. – 368 с.
8. Соатов Н. Статистика. Дарслик. – Т.: Абу Али ибн Сино, 2003. – 743 бет.

III. Интернет ресурслар

1. www.economy.gov.ru
2. www.uza.uz
3. www.uzland.uz
4. www.stability.uz
5. www.wikipedia.org/
6. Corresponding author: maryann.feldman@unc.edu, University of North Carolina, Chapel Hill, NC 27514;
7. University of North Carolina, Chapel Hill (thadji01@email.unc.edu); London School of Economics (t.e.kemeny@lse.ac.uk);
8. University of North Carolina, Chapel Hill (llanahan@email.unc.edu)
9. www.gov.uz
10. www.mf.uz
11. www.lex.uz
12. www.norma.uz
13. www.soliq.uz